

Ante PAPONJA

GOSPODARSKE PRILIKE U LJUBUŠKOM KRAJU POD TURSKOM VLAŠĆU DO POČETKA 17. STOLJEĆA

Proslov

Tursko osvojenje naših krajeva i višestoljetna turska prevlast u njima pred povjesničare i cijelu historiografiju je stavila cijeli niz pitanja koja iziskuju povećane znanstvene napore u svrhu njihova kvalitetnijeg pojašnjenja i razrješenja. Pritom treba imati pred očima posebno jednu otegotnu okolnost koja teško opterećuje historiografiju ovih naših prostora, a to je činjenica da skoro ni o jednom imalo važnom povijesnom pitanju na ovim prostorima unutar relevantnih znanstvenih krugova ne postoji znanstveno suglasje. Jedno od takvih pitanja je i pitanje koje obuhvaća sustav gospodarstva i gospodarskih odnosa na našim prostorima pod turskom vlašću do početka 17. st. Ovaj segment društvenih odnosa krije u sebi niz veoma zanimljivih pitanja čije razrješenje iziskuje povećan znanstveni napor kao i nov metodološki pristup, kako u obradi postojeće dostupne izvorne građe tako i u njenoj povijesnoj interpretaciji a sve u nastojanju da učinimo bar jedan mali pozitivni korak naprijed ka što objektivnijem oslikavanju ukupnih društvenih odnosa koji su se odvijali na našim prostorima tijekom višestoljetne turske prevlasti. Među brojnim pitanjima koja se nameću možda su najvažnija ona koja se odnose na samu narav gospodarskih odnosa u velikoj carevini, njihovih specifičnih oblika kao i pitanja kontinuiteta gospodarskih odnosa i gibanja u predosmanskom i osmanskom razdoblju.

Na tragu razrješenja ove povijesne problematike nastojao sam iskoristiti sve dostupne izvore. Od svih izvora su najznačajniji turski izvori a to su prije svega turski popisni defteri do konca 16. st., potom kanuni i kanunname, vakufname, brojni fermani, berati, bujuruldije kao i sidžili i hudžeti

sudske vlasti. Uz bok turskim izvorima su oni dubrovačke i mletačke provenijencije kao i izvori iz nadbiskupskog arhiva u Splitu te oni iz arhiva franjevačkih samostana u makarskom primorju. Dakako ne treba smetnuti s uma da postojeća izvorna građa nije ni izdaleka dostatna za kvalitetnu stručno-znanstvenu obradu povijesne problematike iz doba turske vladavine i da je nužno potrebno učiniti znatan napor na istraživanju i objavljivanju građe iz turskih arhiva. Dodatni problem je da se od postojeće izvorne građe na prostor zapadno od Neretve odnosi neusporedivo manji dio u odnosu na prostor same Neretve, istočne Hercegovine koja je u neposrednom dubrovačkom zaleđu, te zaleđa dalmatinskih gradova. Kad je riječ o literaturi može se konstatirati da je ona relativno brojna, da je raznolika i da se dotiče velike većine društveno-povijesnih pitanja. Opravdano se može ustvrditi da je od svih naših krajeva pod turskom vlašću prostor Hercegovine u literaturi ponajbolje istražen i obrađen. To nas svakako potiče a i obvezuje da na tom tragu učinimo dodatni napor i dadnemo doprinos konačnom definiranju objektivne povijesne slike naših prostora pod turskom vlašću.

U OKVIRU TURSKOGA CARSTVA

Razdoblje 15. i 16. st. u razvoju i trajanju turske carevine je sa više aspekata najvažnije, najdinamičnije i ujedno najzanimljivije. Početkom 15. st. nakon katastrofalnog poraza od Mongola kod Angore 1402. god., nakratko se učinilo da je sudbina državi Seldžuka namijenila drugorazrednu ulogu koja bi se kad je u pitanju njena snaga i uloga, u najboljem slučaju, mogla svesti na razinu osrednjosti i prosječnosti. Međutim, već sredinom 15. st. država Osmanlija je pokazala zapanjujuću moć revitalizacije i oporavka. Nakon velikih pobjeda sultana Murata II. nad kršćanskim vojskama kod Varne 1444. god. i na Kosovu polju 1448. god. propali su svi pokušaji protjerivanja Turaka iz Europe i za mnoga stoljeća učvršćena je njihova prevlast na europskom jugoistoku. U ovo vrijeme država Osmanlija je već postala snažna regionalna sila. Dolaskom na vlast sultana Mehmeda II Osvajača (al Fatih) (1451.-1481.) turska država će doživjeti novi veliki uspon. Velikim osvajačkim poduhvatima i uspjesima u Anadoliji a osobito zauzećem Carigrada (1453.), Srbije (1459.) i Bosne (1463.) Mehmed II. je došao sa svojom silom na sam prag srednje Europe. Ovim je osmanska država postigla rang velike sile.¹ Tursko Carstvo svoj vrhunac doživljava

¹ J. MATUZ, Osmansko Carstvo, Školska knjiga, Zagreb 1992., str. 42-50.

u 16. st. osobito u vrijeme vladavine Selima I. (1512.-1520.) i Sulejmana Veličanstvenog (1521.-1566.) koji su granice države proširili na arapski svijet, sjevernu Afriku i dobar dio srednje Europe. Sa svojim iznimnim geostrateškim položajem i površinom od preko 2 miliona kvadratnih kilometara Tursko Carstvo je predstavljalo najjaču svjetsku silu.

Nakon što su Turci 1463. god. zauzeli Bosnu istovremeno je jedan dio turske vojske u snažnom naletu provalio u Hercegovinu koju su najvećim dijelom zauzeli, pa je tako i Ljubuški na kratko iste godine došao pod tursku vlast. Nakon što se glavnina turske vojske povukla herceg Vladislav je odlučnom akcijom započeo oslobađanje svojih gradova i već prije sredine srpnja iste godine Ljubuški je bio oslobođen a potom i najveći dio Hercegovine.² U srpnju 1465. započinje nova navala Turaka u Hercegovini u kojoj isti dopiru do dubrovačkih granica. Mlečani kao zaštitnici hercega Vlatka u listopadu 1465. posjedaju Imotsku krajinu i Makarsko primorje, dok se Mađari utvrđuju u Počitelju.³ Nakon 3. lipnja 1466. prijestolni grad Blagaj pao je u turske ruke.⁴ Izgleda da je mađarsko utvrđivanje Počitelja kao i znatan angažman Mlečana u Krajini, bar na kratko spriječio okomiti i brzi prodor Turaka prema jugu, pa su u sljedeće dvije godine turska osvajanja na desnoj obali Neretve išla od Neretve prema sjeverozapadu na prostor Brotnja i Blata u pravcu Imotskog, što potvrđuje i zbirni popis bosanskog sandžaka iz 1468./9. god., u kojem se u okviru mostarske nahije nabroja na desetke sela ponajviše sa područja današnje općine Široki Brijeg a među njima i selo "stari Kočerin".⁵ Izgleda da je već tada jedan dio današnje općine Ljubuški došao pod tursku vlast jer se u istom popisu među navedenim selima spominje i "pusto selo Lepino"⁶ a to se po svemu odnosi na današnje selo Lipno, koje se spominje i u kasnijim turskim popisima. Ne znamo točno kad je Ljubuški pao pod tursku vlast. To se moralo dogoditi poslije 1468. god. da li prije ili poslije pada Počitelja u turske ruke u rujnu 1471. god. nismo sigurni, ali do 1475. god. Ljubuški je već bio u turskoj vlasti i to

² H. ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1982., str. 39; M. BRKOVIĆ, *Isprave hrvatskih narodnih vladara i latinske isprave bosansko-humskih vladara i velmoža*, Zadar-Mostar, 1998., str. 80-81; P. ŽIVKOVIĆ, *Povijest Bosne i Herecegovine do konca XVIII st.*, Mostar 1994., str. 91.

³ ŠABANOVIĆ, navedeno, str. 44.

⁴ ISTO.

⁵ A. ALIČIĆ, *Lištica pod turskom vlašću u 15. i 16. st.*, GZM Sarajevo 1970., sveska, XXIV-XXV, str. 97.

⁶ M. VEGO, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, Čitluk 1981., str. 182.

ne samo Ljubuški nego i Makarsko primorje što je razvidno iz turskog popisa iz 1477. god.⁷ Ljubuški je postao središte istoimene nahije a bila je u sastavu Hercegovačkog sandžaka koji je utemeljen 16. siječnja 1470.⁸ i čije je sjedište od utemeljenja do 1572. god. bilo u Foči.

ČINITELJI GOSPODARSKOG ZAOSTAJANJA U PRIJEOSMANSKOM RAZDOBLJU

O gospodarskim prilikama u ljubuškom kraju i na širem prostoru zapadno od Neretve, u predosmanskom razdoblju, znamo veoma malo a uzrok tome je upadljiv nedostatak povijesnih izvora. Upravo ovaj nedostatak povijesnih izvora za nas može biti veoma simptomatičan jer se može najlogičnije isčitati kao zorni pokazatelj kroničnog nedostatka značajnijih gospodarskih aktivnosti u dužem razdoblju na ovim prostorima. Čini se da opća politička i gospodarska gibanja u širem okruženju, krajem 14. i u prvoj polovici 15. st., nisu poticajno djelovala na opći gospodarski napredak ljubušskog kraja kao ni šireg područja zapadno od Neretve. Pažljivom analizom se može uočiti i značajno gospodarsko zaostajanje ovog kraja u odnosu na prostor jadranskog priobalja kao i na samu unutrašnjost Bosne. Razlozi tome su višestruki kako gospodarske tako i političke naravi.

Ulaskom u sastav srednjovjekovne bosanske države,⁹ oblast zapadno od Neretve je postala njezino periferno područje bez većih strateških i gospodarskih predispozicija za intezivnije uključivanje u opći gospodarski polet koji je nastao otvaranjem rudnika u Bosni,¹⁰ razvojem obrta te višestrukim povećanjem obujma trgovinske razmjene Bosne u najvećoj mjeri sa Dubrovnikom a onda i sa Venecijom. Kao što je poznato u ljubuškom kraju i na širem području zapadno od Neretve tijekom srednjeg vijeka nema nikakvih tragova bilo kakve rudarske djelatnosti koja bi potakla značajniji razvoj obrta a potom i trgovine. Isto tako kroz ovo područje nije prolazio ni jedan značajniji trgovački put čiji bi povećani obujam prometa generirao nastanak nekog značajnijeg trgovišta. Najvažniji

⁷ Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1985., str. 91-95.

⁸ Bosanski pašaluk..., str. 46.

⁹ K. JIREČEK, Istorija Srba I, Beograd 1952., str. 204-205; P. ŽIVKOVIĆ, navedeno, str. 25-26.

¹⁰ D. KOVAČEVIĆ, Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni, Naučno društvo NR BiH, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 13., Sarajevo 1961., str. 65.

trgovački putevi koji su vodili od Dubrovnika i dalmatinskih gradova prema Bosni uglavnom su bili znatno udaljeni od ovih krajeva, jedino je karavanski put dolinom Neretve koji je vodio od trgovišta Drijeva prema Vrhbosni, u određenoj mjeri utjecao na gospodarstvo ljubušskog kraja.

Dolazak dalmatinskih gradova i najvećeg dijela obale, nakon 1409. god.,¹¹ pod mletačku vlast još više će usporiti gospodarski razvoj zaleđa. Mletačka vlast je prekinula dugogodišnji gospodarski i društveni napredak dalmatinskih komuna i na tragu svojih strateških gospodarskih i političkih interesa nastojala je gospodarstvo tih gradova u potpunosti podrediti ekonomskim interesima metropole. U tom cilju Venecija je odredbom iz 1422. god. nastojala nametnuti dalmatinskoj trgovini sustav "dvostrukih carina" po kojem se dopuštalo dalmatinskim gradovima da mogu izvoziti svoju robu ne samo u Veneciju nego i drugdje ali se na tu istu robu morala platiti još i ona carina koja se plaćala u trgovini s Venecijom.¹² Mlečani su čak utvrdili listu trgovačkih artikala koji su se iz Dalmacije isključivo mogli izvoziti u Veneciju a tu su prije svega sve vrste živežnih namirnica, vosak, smola, željezo, katran, koža..., sol je bila jedini proizvod s kojim se moglo slobodno trgovati.¹³ Takva politika Venecije je bitno slabila gospodarske veze dalmatinskih gradova sa prirodnim zaleđem, te pridonosila njegovoj sve većoj izolaciji i gospodarskom zaostajanju. Prevlast Mlečana na istočnojadranskoj obali bila je u svemu političko-strateške a ne ekonomske naravi, s ciljem osiguranja njezinih trgovačkih puteva i interesa na Jadranu i Levantu. Stoga Venecija nije nikada pokazivala značajniji interes za širenje svoje vlasti i utjecaja na zaleđe osim kad su na to bili primorani.¹⁴ I turska politika Venecije, nakon njihova prodora na Jadran u drugoj polovici 15. st., je u osnovi bila pragmatična. Zabrinuta za svoje geopolitički veoma osjetljive i ugrožene posjede, razbacane po Sredozemlju Venecija je nastojala ako je ikako moguće izbjeći sukob sa Turcima. Glavni cilj Venecije na našoj obali je bio; sačuvati vlast nad dalmatinskim gradovima od Turaka ako je ikako moguće mirnim putem, pri tom potpuno žrtvujući i zanemarujući interese zaleđa.¹⁵

Isto tako, razdoblje prve polovice 15. st. je vrijeme feudalne anarhije i intezivnog sukobljavanja humske vlastele u borbi za prevlast. Ovo je

¹¹ F. ŠIŠIĆ, Pregled povijesti hrvatskoga naroda, Zagreb 1975., str. 226.

¹² T. RAUKAR, Venecija i ekonomski razvoj Dalmacije u XV i XVI st., Radovi instituta za hrvatsku povijest 10, 203-225.

¹³ M. ŠUNJIĆ, Dalmacija u XV st., Sarajevo 1967., str. 237-238.

¹⁴ P. ŽIVKOVIĆ, navedeno, str. 93.

¹⁵ T. RAUKAR, Hrvatsko srednjovjekovlje, Zagreb 1997., str. 483.

imalo za posljedicu česta ratna pustošenja, zastoje u trgovini kao i intezivna nastojanja pojedinih feudalaca da svoje posjede zaokruže kao autarkične, samodovoljne i zatvorene gospodarske cjeline s ciljem da učvrste svoju moć. Sve je ovo dodatno slabilo trgovinu sa najvažnijim partnerom, Dubrovnikom,¹⁶ što je dodatno potkopavalo ionako skromne gospodarske osnove i sužavalo prostor za napredak.

S druge strane trgovište Drijeva u Neretvi, u neposrednoj blizini, zasigurno je imalo najveći utjecaj na gospodarske prilike na širem području istočno i zapadno od Neretve. Ovo naselje se spominje prvi put u izvorima 1186. god.¹⁷ kada Stefan Nemanja garantira Dubrovčanima slobodu trgovine na ovom trgu. Drijeva su bila najznačajnije naselje koje se razvilo u donjoj Neretvi nakon propasti antičke Narone. Međutim, Drijeva nisu nikad postigla u svom razvoju onu veličinu i značaj kakav je imala Narona. Unatoč svim pogodnostima Drijeva se nisu uspjela razviti u stupanj gradskog naselja koje bi svojim snažnim gospodarstvom potaklo opći gospodarski polet u širem okružju. Iako su bila značajno naselje, Drijeva su ipak ostala naselje koje se može okarakterizirati kao trgovačka skala, odnosno kao trgovačka faktorija Dubrovnika, ili kao što je K. Jireček pisao: "Drijeva su neutvrđen, nasipom od poplava zaštićen burgus."¹⁸

Svi gore navedeni čimbenici su manje ili više utjecali na gospodarsko zaostajanje ljubuškog kraja, tako i šireg prostora jadranskog zaleđa, što je imalo za posljedicu da u prvoj polovici 15. st. na cijelom području Hercegovine nemamo ni jedan grad koji bi bio u gospodarskom smislu značajan. Istina, sredinom 15. st. u povijesnim izvorima se prvi puta, pa sve češće počinje spominjati Ljubuški,¹⁹ što nam govori o izvjesnom razvoju i usponu tog naselja. Isto tako i jedan dubrovački izvor od 20. rujna 1471. spominje gradove u Vruljici ("pro castris de Vruglica"),²⁰ tj. području koje se prostiralo zapadno od Neretve i obuhvaćalo širi prostor

¹⁶ D. KOVAČEVIĆ, *Trgovina u srednj...*, str. 48-50.

¹⁷ D. KOVAČEVIĆ-KOJIĆ, *O naselju Drijeva i njegovom položaju*, *Godišnjak društva istoričara BiH*, godina XXI-XXVII, Sarajevo 1976., str. 29.

¹⁸ K. JIREČEK, *Trgovački putevi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*, *Zbornik K. Jirečeka I*, posebno izdanje SAN, Beograd 1959., str. 293.

¹⁹ M. SIVRIĆ - T. ANĐELIĆ, *Srednjovjekovna župa Velika u humskoj zemlji - Srednjovjekovne humske župe*, Mostar 1999., str. 127-128.

²⁰ B. RUPČIĆ, *Humačka ploča*, *Zbornik radova - 100 godina muzeja na Humcu, Ljubuški 1985.*, str. 152. - Nakon pada Počitelja u turske ruke, Dubrovčani, vidno uznemireni i zabrinuti za sudbinu svog trgovišta Drijeva, poslali su veću količinu soli (300 modija) svom savezniku vojvodi Ivanišu Vlatkoviću za njegove gradove u Vruljici koji su bili prvi na turskom udaru.

ljubuškog kraja. Svi ovi gradovi su vjerovatno bili utvrde vojno-obrambenog karaktera. Ljubuški je bio sigurno najznačajniji pa se kao jedini od njih često i spominje u izvorima. Imajući pred očima sve ove činitelje koji su, svaki na svoj način, utjecali na gospodarsko zaostajanje ljubušskog kraja, možemo zaključiti da je osnova njegovog gospodarstva bila ekstenzivno poljodjelstvo i stočarstvo a socijalna struktura stanovništva je u dužem periodu ostajala nepromijenjena.

Kad je riječ o poljodjelstvu, ljubuški kraj je imao veoma povoljne uvjete za njegov razvoj. Iako ljubuški kraj zemljopisno pripada širem području dinarskog krša sa svim njegovim njegovim geomorfološkim karakteristikama i zemljopisnim obilježjima, moramo naglasiti da širi prostor Ljubuškog raspolaže sa značajnim količinama veoma kvalitetnog obradivog zemljišta. Ono je uglavnom koncentrirano u većim poljima kao što su Ljubuško, Vitinsko, Veljačko i Rastočko polje, te polje Jezerac, koja su direktno ili indirektno, djelomično ili potpuno bila zahvaćena vodoslivnim sustavom i režimom voda rijeke Trebižata i njezinih pritoka. Tu treba pridodati i značajne površine plodnog zemljišta u dolini Trebižata koje nije bilo u sastavu navedenih polja i koje se nalazilo u uskoj dolini rijeke od Ljubuškog prema njezinom izvoru kao i prema ušću. Na koncu imamo i značajne količine plodnog zemljišta u dolini rijeke Studenčice. Osim navedenog, na širem prostoru Ljubuškog imamo i nekoliko značajnijih kraških polja kao što su ona u Zvirićima, Cernu, Lipnu, Vojnićima i Šipovači, međutim ostaje nepoznato da li su ova polja u 15. st. bila prekrivena šumom ili su već bila djelimično iskrčena i privedena kulturi. Optimalnom razvoju poljodjelstva su se ispriječila dva ograničavajuća čimbenika a to su: nepovoljan raspored godišnje količine padavina i problem režima voda i vodostaja sliva rijeke Trebižata. Ljubuški spada u područje niske Herecegovine sa submediteranskom klimom i relativno visokim prosjekom godišnje količine padavina koja se kreće od 1000-2000 mm. Međutim, problem je u tome što su te padavine tijekom godine neravnomjerno raspoređene. Od jeseni do proljeća padavine su jako obilne dok na ljetne mjesece, kad su vegetaciji padavine najpotrebnije, otpada jedva jedna desetina do jedna sedmina ukupnih količina padavina.²¹ S druge strane širi prostor ljubuških polja i sliv rijeke Trebižata u 15. st. nije imao u potpunosti iste prirodno-geografske odlike kao danas. Naime, prije regulacije rijeke Trebižata koja je napravljena do 1845. god., na poticaj Rizvan-bega, sina hercegovačkog paše Ali-age

²¹ V. SMOLJAN, Poglavlja iz ekonomske historije Hercegovine, Mostar 1996., str. 13.

Rizvanbegovića, uz stručno vodstvo austrijskog inženjera Luchinija²² izgleda da rijeka Trebižat nije tekla sadašnjim koritom. Postoji predaja po kojoj je ova rijeka jedan kilometar niže od veljačkog mosta skretala prema istoku koritom Modre matice a onda od jugoistočnog kraja Vitine tekla današnjim koritom Vrioštice. U vrijeme visokih vodostaja, od kasne jeseni pa sve do sredine proljeća, kada su ionako velike vode rijeke Trebižata dodatno uvećavali i brojni nabujali izvori raspoređeni po obodima okolnih polja,²³ rijeka se negdje iza Koćuškog slapa izlivala u prostor okolnih polja, te bi ih, negdje u većoj a negdje u manjoj mjeri, privremeno pretvarala u jezera. U proljeće bi se glavina vode povukla glavnim koritom i nizom manjih rukavaca koji su se slijevali u jednu maticu negdje na prostoru Baščina, gdje je korito rijeke još u doba Rimljana bilo uređeno i gdje su isti napravili most.²⁴ Ostatak voda iz Rastoka se kroz ponore razljevao u Jezerac pa odatle u Jezero i tako podzemnim tokovima sve do mora. I pored ovoga jedan veći dio zemljišta po obodima polja nikad nije plavio i mogao se obrađivati tijekom cijele godine.

U poljodjelstvu se najviše uzgajao najvažniji proizvod a to su žitarice, od kojih uglavnom pšenica, ječam, proso i zob, što je vidljivo i iz prvog turskog popisa Hercegovine koji je izvršen 1477. god. napravljenog odmah po osvojenju Ljubuškog i koji je uglavnom sankcionirao postojeće zatečene odnose u poljodjelstvu.²⁵ Uzgajao se i lan kao veoma važna sirovina za čitav niz proizvoda u kućnoj radinosti. Uzgoj vinove loze je, pored uzgoja žitarica, bio najvažnija ratarska djelatnost što nas i ne čudi jer ljubuški kraj kao submediteranski prostor ima idealne uvjete za to. Vино se proizvodilo za vlastite potrebe ali je bilo sigurno i znatnih tržišnih viškova. Ovi tržišni viškovi vina se u svakom slučaju nisu izvozili na dubrovačko područje kao ni na područje mletačke Dalmacije jer su ta područja već u 14. st. patila od hiperprodukcije vina i restriktivnim mjerama su pokušavali ograničiti sadnju novih vinograda.²⁶ Osobito su Dubrovčani štitili proizvodnju i prodaju vlastitog vina. Dubrovčani su na sve načine onemogućavali uvoz vina na svoje područje i svojim statutarnim odredbama su izričito

²² D. ALERIĆ, Neobično hercegovačko riječno ime "Mlade" ili "Mladi"- Zbornik radova, Ljubuški kraj ljudi i vrijeme, Mostar-Zagreb 1996., str. 301.

²³ N. ŠTAMBUK-GILJANOVIĆ, Vode Neretve i njezina poriječja, Split 1998., str. 53 i 236.

²⁴ I. BOJANOVSKI, Epigrafski i topografski nalazi sa područja antičke Bigeste (Pagus Scunasticus), Zbornik radova, 100 godina muzeja na Humcu, Ljubuški 1985., str. 84.

²⁵ Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina, Orijentalni institut, Sarajevo 1985., str. 398-399.

²⁶ G. ČREMOŠNIK, Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji srednjega veka, GZM Sarajevo, sveska XLV - 1933., Sarajevo 1933., str. 34-35.

zabranjivali svojim trgovcima da trguju sa bilo čijim osim sa dubrovačkim vinom. Isto tako ako strani brod na polasku iz Dubrovnika ne kupi dubrovačkog vina za svoju posadu, prilikom drugog dolaska gubio je izvjesna prava.²⁷ I u Splitu se zabranjivao uvoz sa strane dok je bilo domaćeg vina po 40 novčića za mletački kvarat.²⁸ Po svemu sudeći tržišni viškovi vina iz ljubuškog kraja su odlazili prema unutrašnjosti, prema Bosni, kuda su i Dubrovčani izvozili svoje vino, čiji je svaki zakupnik bosanske carine u Drijevimama morao izvesti 1000 vedara vina u Bosnu.²⁹

Pčelarstvo i ribolov su bili veoma važni vidovi privređivanja. Pčelarstvo najviše zbog veoma pogodnih uvjeta za njegov razvoj a ti su prije svega pogodna klima i obilje mediteranskog bilja i raslinja. I ribarstvo je bilo veoma važan izvor životnih namirnica i služilo je uglavnom poboljšanju ishrane stanovništva. Riba se izlovljavala stoljećima na tradicionalan način. Međutim, osobito su se izlovljavale velike količine ribe u vrijeme visokih vodostaja i plavljenja prostranih polja. Kada bi se voda povlačila ribolovci bi lovili velike količine ribe vršama,³⁰ koje bi stavljali na ponore. Takav način izlova se zadržao do danas.

Stočarstvo je vjerovatno bila najrazvijenija gospodarska djelatnost ne samo u ljubuškom kraju nego i na cijelom kraškom području jadranskog zaleđa. Dominacija kraškog kamenjara uvjetovala je pretežit uzgoj sitne stoke, ponajviše ovaca a nešto i koza. Osim toga u dobroj mjeri se uzgajala krupna rogata stoka i u manjoj mjeri konji. Osnovni tip stočarenja u ljubuškom kraju, još od ranoga srednjeg vijeka, je bio transhumanca, klasično bisesilno stočarstvo, sa zimskim ispašama u nizinskom predjelu i ljetnim ispašama na obližnjim planinama u zaleđu.³¹ Udaljenost između ljetnih i zimskih staništa iznosila je dva do tri dana hoda. Iz dostupnih izvora se ne može pouzdano zaključiti da li je proces feudalizacije, tj. pojava novih gospodara, zahvatio prostore ljetnih ispaša u planinama kao što se to od 15. st. događalo na prostoru zapadnog sredozemlja.³² Po svemu sudeći vlasništvo na ljetnim planinskim ispašama je još uvijek bilo zajedničko u posjedu svih stočara koji su ih koristili. Razvoju i napretku stočarstva će zasigurno najviše doprinijeti vlaško-stočarski sloj stanovništva,

²⁷ Isto, str. 31.

²⁸ Isto, str. 33.

²⁹ Isto, str. 31.

³⁰ A. FORTIS, Put po Dalmaciji, Split 2004., str. 236.

³¹ I. GOLDŠTEIN, Županije u ranom srednjem vijeku u Hrvatskoj, Hrvatske županije kroz stoljeća, Zagreb 1996., str. 16.

³² B. HRABAK, Transhumanca u Hercegovini (XIV-XVIII vek), Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine, knjiga II, Beograd 2003., str. 41.

među kojima su i vlasi Hardomilići i Vojihnići koji se spominju u povelji Jurja Vojsalića izdanoj velikaškoj obitelji Jurjević 1434. god.³³ Izgleda da su se u značajnoj mjeri uzgajale i svinje³⁴ a osnova uzgoja je mogla biti samo ispaša i žirenje, što može biti neposredno svjedočanstvo da je ljubuški kraj u 15. st. obilovao hrastovim šumama.

Mnogo toga upućuje na to da je širi prostor Ljubuškog u 15. st. u velikoj mjeri obilovao kvalitetnom šumom a osobito hrastovom. Na to upućuju i nazivi brojnih lokaliteta kao što su: Hrašljani, Cerno, Cerovine, Dubrave, Drežanj, Bovan itd.³⁵ Čini se da je eksploatacija šume zapadno od Neretve u Krajini bila veoma intezivna o čemu svjedoči i jedna pritužba dubrovčana knezovima Radivojevićima glede uskraćivanja prava na vodu, ispašu i sječu drva na prostoru sela Jasenica, Prud i Struga na desnoj obali Neretve.³⁶ Uglavnom se tu radilo o eksploataciji hrastovine koja se najviše upotrebljavala za gradnju galija.

Obrt je bio veoma slabo razvijen. Uglavnom se svodio na kućnu radinost i proizvodnju nužnih potrepština za svakodnevnu uporabu u domaćinstvu i alatki za gospodarstvo. Sirovinska osnova je bila uglavnom vuna, kože, lan, vosak, drvo... itd. Jedini obrt koji je bio značajnije razvijen jest klesarstvo i zidarstvo. O tome svjedoče brojne nekropole stećaka u ljubuškom kraju,³⁷ od kojih je znatan broj stilski jako dobro urađen, kao i ostaci brojnih utvrda.

Teške gospodarske prilike u jadranskom zaleđu izazivale su i stalne migracije radne snage uglavnom na dubrovački teritorij. Došljaci su se uglavnom zapošljavali kao sluge ili kućna posluga u jednom veoma teškom socijalnom položaju a u manjem dijelu i kao šegrti. Pri tom su se sklapali ugovori o šegrtskom radnom odnosu kao i ugovori o najmu. Među osobama koje spominju takvi ugovori u veoma malom broju se spominju i osobe iz Neretvanske krajine.³⁸ Da li je koja od tih osoba bila iz ljubuškog kraja ne može se točno utvrditi.

³³ M. SIVRIĆ - T. ANĐELIĆ, 1999., str. 128.

³⁴ Poimen. popis..., str. 398-399.

³⁵ Sekcijsko-topografska karta k.o. Ljubuški, M 1:25.000.

³⁶ M. SIVRIĆ, Srednjovjekovna župa Luka - Srednjovjekovne humske župe, Mostar 1999., str. 86-87.

³⁷ R. DODIG, Crnice o podneblju i povijesti ljubuškog kraja, Zbornik, Ljubuški kraj ljudi i vrijeme, Mostar-Zagreb 1996., str. 353.

³⁸ B. HRABAK, Momci iz Hercegovine i Bosne u dubrovačkom zanatstvu, trgovini i pomorstvu u XIV, XV i XVI stoleću, Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine, knjiga I, Beograd 2003., str. 146-150.

Kad je riječ o trgovini tu imamo nešto više podataka. Lokalna trgovina se uglavnom iscrpljivala u pretežito naturalnoj razmjeni dobara. Vjerovatno se nešto trgovalo u samom podgrađu utvrde u Ljubuškom kao i na tradicionalnim godišnjim malim trgovima koji su se održavali na određene crkvene blagdane. Čini se da je glavina trgovine ljubušskog kraja bila usmjerena prema Drijevimama, što i nije čudno zbog njihove blizine i razvijene trgovačke djelatnosti. Trgovina s dalmatinskim gradovima je bila gotovo zanemariva ponajviše zbog njihove velike udaljenosti jer je prevoz roba kopnom bio previše skup. Ključnu ulogu u trgovini u Drijevimama imaju Dubrovčani čija je trgovačka kolonija u tom mjestu još 1372. god. brojila oko 200 trgovaca.³⁹ Dubrovčani se još od 12. st. javljaju kao glavni posrednici u trgovini srednjovjekovne Bosne i svog zaleđa a od 1429. god. su bili glavni zakupnici drijevske carine.⁴⁰ O njihovoj angažiranosti u trgovini ljubušskog kraja govori i činjenica da su i najstariji spomeni Ljubuškog vezani za dubrovačke trgovce koji se javljaju kao legatori koji daruju dijelom svoje imovine crkve u Ljubuškom.⁴¹ U Drijevimama se najviše trgovalo žitaricama, stočarskim proizvodima, rudarskim proizvodima, vinom i solju. Ljubuški kraj je zasigurno imao određene tržišne viškove žitarica, stoke, stočarskih proizvoda i vina koji su nalazili svoju prođu na ovom trgu. Osobito je za Dubrovčane bila važna trgovina najvažnijim strateškim artiklom - žitaricama. U tolikoj mjeri da je vijeće Umoljenih odlučilo da svaki trgovac koji boravi na trgu Neretve, makar imao i neisplaćenih dugova, ako doveze 20 stara pšenice može doći u grad i slobodno se vratiti.⁴² Jedini artikal koji se značajnije uvezio bila je sol, koja je bila neophodna u domaćinstvu a isto tako i za značajni stočni fond. Drijeva su pored ostalog bila i najveće tržište robljem. Najveći kupci roblja su bili Dubrovčani a najviše se roblje izvozilo u Veneciju. Rob je smatran za trgovačku robu i na njega se plaćala carina u visini od jednog perpera. Cijena roblja je u 14. st. iznosila 4-15 groša ili 16-27 perpera. Većina roblja je bila porijeklom iz Bosne, međutim spominje se i roblje iz Livna, Trebinja i Huma što implicira činjenicu da je roblja moglo biti

³⁹ D. KOVAČEVIĆ-KOLJ, Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države, Sarajevo 1978, str. 177.

⁴⁰ Đ. TOŠIĆ, O drijevskoj carini, Prilozi instituta za istoriju, godina XV, broj 16, Sarajevo 1979., str. 191.

⁴¹ Srednj. župa Velika..., str. 131. - D. KOVAČEVIĆ-KOLJ, O naselju Drijeva..., str. 31.

⁴² B. HRABAK, Izvoz žitarica iz Bosne i Hercegovine u primorje od kraja XIII do početka XVII veka - Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine, knjiga I, Beograd 2003., str. 7.

i iz ljubuškog kraja⁴³ međutim o tome nemamo nikakvih relevantnih podataka. Trgovina robljem je konačno zabranjena 27. siječnja 1418. odlukom dubrovačkog Velikog vijeća.

GOSPODARSKE PRILIKE NAKON TURSKOGA OSVOJENJA

Na tragu razriješenja ukupne problematike gospodarskih prilika u ljubuškom kraju pod turskom vlašću do početka 17. st., pored ostale izvorne građe, od najveće važnosti su nam turske katastarske knjige (tahrir defterleri) koje se nazivaju popisne knjige. Ovi defteri su služili kao temelj regulacije feudalnih odnosa u turskoj državi na način da su precizno utvrđivali one državne prihode koji su mogli poslužiti za stvaranje hasova, zijameta, timara, te njihovu podjelu među feudalcima kao i onih prihoda koji su mogli poslužiti za stvaranje vakufa i mulkova. Za nas su od najveće važnosti detaljni popisi (defteri mufassal) jer sadržavaju poimenično popisano stanovništvo, sve izvore feudalnih prihoda u popisanoj oblasti, sva osobna feudalna davanja podčinjenog stanovništva kao i sva naturalna i novčana davanja svih vidova privređivanja kao i prihode vakufa i mulkova. Osim detaljnih važni su nam i sumarni popisi (defteri icmal) koji su nastajali iz detaljnih popisa i prikazivali samo raspodjelu feudalnih prihoda na hasove, zijamete i timare.

Za nas su osobito važni turski popisi Hercegovine a u razdoblju od 1477. do 1585. god. bilo ih je pet. Prvi je detaljni popis Hercegovačkoga sandžaka iz 1477. god. koji je izvršen u okviru popisivanja cijele Rumelije.⁴⁴ Drugi je popis vlaha⁴⁵ u Hercegovini s kraja 15. st. Ovaj defter je mogao nastati negdje poslije 1497. god. a prije 1500. god.⁴⁶ Treći popis je sumarni popis Hercegovačkoga sandžaka iz 1519. god.⁴⁷ Na žalost, ovaj popis je nepotpun i u njemu se spominju samo dva sela iz nahije Ljubuški. To su selo Vitaljina koje se navodi kao mezra i selo Studenci koje je bilo podijeljeno u dva timara, koje su obrađivali vlasi i davali desetinu. Četvrti

⁴³ P. ŽIVKOVIĆ, Mletačka trgovina bosanskim robljem u srednjem vijeku, Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine, godina XXI-XXVII, Sarajevo 1976., str. 52-57.

⁴⁴ H. ŠABANOVIĆ, Krajište Isa-bega Ishakovića - Zbirni katastarski popis iz 1455. godine, Orijentalni institut, Sarajevo 1964., str. 29.

⁴⁵ Vlaški defter za Hercegovinu, BBA, N 987, Orijentalni institut u Sarajevu, defteri, br. 97., fol. 7 - 24.

⁴⁶ Lištica pod turskom..., str. 99.

⁴⁷ Sumarni popis Hercegovine, BBA, N 76, Orijentalni institut u Sarajevu, defteri br. 95.

je jedan nedatirani popis Hercegovačkoga sandžaka.⁴⁸ Ovaj popis je u velikoj mjeri identičan sa popisom iz 1585. god. i čini se da je nastao malo prije njega a posve sigurno u drugoj polovici 16. st. Peti je opširni popis ujedno i posljednji popis Hercegovine iz 1585. god.⁴⁹ Dijelovi ovog popisa, odnosno popis nahija Imotski i Ljubuški objavljeni su u prijevodu na hrvatskom jeziku 1994. god.⁵⁰

Tursko osvojenje ljubuškog kraja kao i cijelog područja neretvanske doline i prostora zapadno od Neretve, tj. Krajine sve do mora, katastrofalno je utjecalo na gospodarske prilike. Očito je da su se u razdoblju od 1463. god. s manjim prekidima sve do 1475. god. na ovom području vodile ogorčene i teške borbe. Konačni ishod svega je bilo demografsko pustošenje ovih krajeva. Na prostoru od Stoca prema zapadu preko Neretve sve do Imotskoga prema moru turski popis navodi na desetine pustih sela. Za neke od tih pustih sela kojih danas nema pod tim imenom, se izričito navodi da pripadaju Ljubuškom dok se druga pusta sela uglavnom navode pod istim ili veoma sličnim imenom koje imaju i danas "Lipno, Jasenica, Zvirici, Biočani, Velijanci, Tihaljina..."⁵¹ Da je ljubuški kraj bio demografski opustošen govori i činjenica da se u turskom popisu iz 1477. god. u nahiji Ljubuški koja je bila u formiranju spominju samo tri sela sa relativno skromnim prihodom: selo Ljubuški sa prihodom od 1388. akči, selo Prokat sa prihodom od 792 akče i selo Gornji Studenci sa prihodom od 601 akče.⁵² Očito je da se stanovništvo ljubuškog kraja i šireg prostora zapadno od Neretve razbježalo pred Turcima. Najveći dio stanovništva je zasigurno bježao prema zapadu na prostor srednje Dalmacije, dio se sklonio na otoke a moguće je da je jedan dio odveden u ropstvo kao što su to Turci uobičajeno radili. Odmah po osvojenju ovih krajeva Turci su nastojali stabilizirati svoju vlast u njima na način da su ih što prije pokušali demografski obnoviti a demografska obnova je ujedno značila i početak gospodarskog oporavka ovih krajeva. Uobičajeni način demografske obnove je bio da su Turci na opustošena područja naseljavali vlaško-stočarsko stanovništvo polunomadskog karaktera iz unutrašnjosti već osvojenih krajeva uglavnom balkanskog poluotoka. Međutim, kad je riječ o prostoru zapadno

⁴⁸ Nedatirani sumarni popis Hercegovine, Tapu ve Kadastro, Ankara, Orijentalni institut, defteri br. 137.

⁴⁹ Poimenični popis Hercegovine iz 1585. godine. Tapu ve Kadastro Ankara, 483 i 484, fotokopije u ANBiH.

⁵⁰ Z. KORDIĆ, Nahije Imotski i Ljubuški u defteru iz 1585. godine, Imotski zbornik 2, Imotski 1994.

⁵¹ Poimenični popis... 1477., str. 91, 601 i 608.

⁵² Isto, str. 398 i 399.

od Neretve takav scenarij se očito nije dogodio. Iz popisa od 1477. god. razvidno je da je na području ljubuške nahije u ta tri njezina sela bilo i nešto poljodjelskog stanovništva. Iz popisa je isto vidljivo da se na prostoru zapadno od Neretve od Mostara pa sve do mora već nalaze velike skupine vlašskog stanovništva. U okviru nahija Mostar i Humska zemlja koje su obuhvaćale područje na desnoj obali Neretve sve do Imotskog a onda na jug sve do mora spominje se 20 vlaških džemata.⁵³ Od toga se u nahiji Mostar nalazi 15 džemata od kojih su najbrojniji džemat vojvode Vladimira i džemat Opanak vojvode Vladka. U nahiji Humska Zemlja se nalazi 5 džemata a najbrojniji je džemat vojvode Radoja⁵⁴ za koji se kaže “da pripada Primorju”. Ovo vlaško stanovništvo nije doseljeno sa strane nego je to stanovništvo koje je tu živjelo i prije dolaska Turaka i koje je uživalo vlaški status. Sigurno je da je ovo stanovništvo bilo izbjeglo pred Turcima ali su ih po svemu Turci privolili da se povrate na svoje prijašnje posjede što je vidljivo iz popisa gdje se navodi: “Kad je došao na vjeru i uz obećanje i sigurnost, ranije spomenuti vojvoda Dadoj, ove zemlje su date s tim da ko god bude došao na ove zemlje neka se tu nastani. Te zemlje su slijedeće: Dobrobičde, Kućna zemlja, Polog, Hrašćani, Knežpolje, Gorica, Grdići, Jasenica, Zvirici, Jezerčani, Otubići, Biočani, Velijanci, Tihaljina, Humčani, Zahodi, Otrić, Zaostrog, Čilina i vinograd zvani Stapno polje. **Sva mjesta što su spomenuta od davnina su bila baština spomenutog vojvode Radoja pa je ponovo tako ugovoreno i on je došao.** Na osnovu toga je odlučeno i na njega su upisane tako da ih uživa on sa džematima koji su s njim došli i onima koji će ubuduće doći.”⁵⁵ Ovdje se u stvari radilo o hrvatskim vlasima a to potvrđuje i izvor koji navodi da je biskup fra Marijan Lišnjic za pastirski pohod “hrvatskim vlasima” u okolici Blata i Broćna dobio posebnu dozvolu, a u istu svrhu mostarski hafiz Ahmed je izdao sličnu teskeru i stanovnicima Blata i Broćna.⁵⁶ Biskup je pohodio i planine Vitorog i Ljubušku gdje je zatekao pastire “morlake” koji su živjeli pod šatorima i

⁵³ Isto, str. 81-95.

⁵⁴ U Aličićevom prijevodu deftera iz 1477. na ovom mjestu stoji da je to “vojvoda Dadoje”. Držim da ovom vojvodi nije bilo ime Dadoje nego Radoje. Najvjerojatnije je da se ovdje radi o pogrešci sastavljača deftera koji je početno slovo R na arapskom pismu napisao tako da je ono više sličilo na D, što je moguće imajući pred očima da se ta dva slova veoma slično pišu i da ih je u originalnim tekstovima ponekad teško razlikovati.

⁵⁵ Isto, str. 91.

⁵⁶ K. Jurišić, Katolička crkva na biokovsko - neretvanskom području u doba turske vladavine, Zagreb 1972., str. 50-51.

njihova dušobrižnika fra Antu Ripčanina. Biskup je bio žalostan zbog lošeg stanja u kojem su se nalazili pastiri i njihova stada.⁵⁷

I pored svih napora turskih vlasti demografski oporavak ljubuškog kraja i šireg područja odvijat će se relativno sporo. Iako turski popisi sve do zadnjega iz 1585. god. ukazuju na stalni populacijski rast, ipak i na koncu 16. st. u ljubuškoj nahiji nalazimo dosta mezri, tj. čitavih sela ili dijelova sela koji su bili pusti.⁵⁸

Imajući pred očima da je ljubuški kraj kao i čitavo područje kasnijeg Bosanskog pašaluka, bio istureno pogranično područje Carstva prema mletačkim posjedima na Jadranu i imao je status krajišta,⁵⁹ stanovništvo je bilo u nešto povoljnijem društvenom položaju nego u unutrašnjosti Carstva. Razlog tome je što su se Turci u vremenu nakon osvojenja novih zemalja, bar jedno izvjesno vrijeme, nastojali u što većoj mjeri prilagoditi postojećim društvenim uvjetima prihvaćajući i poštujući privilegije različitih socijalnih grupa. Tako su Turci postupili i na širem prostoru ljubuškog kraja gdje su ponovno naselili odbjegli vlaško stanovništvo, potvrdili njihov privilegirani vlaški status i udijelili im na uživanje slobodne baštine. Treba naglasiti da su Turci protežirali ovaj vlaški element najviše iz razloga što su kao pokretni stočari bili najpogodniji za kolonizaciju kao i za vršenje različitih poluvojnih službi veoma potrebnih Turcima u ovim pograničnim krajevima. Od svih obaveza prema državi vlasni su plaćali samo paušalni porez - filuriju koja je iznosila 45 akči, koliko je u početku vrijedio mletački dukat a sa svim ostalim davanjima ukupna porezna obaveza po kući iznosila je 83 akče.⁶⁰ Ovaj porez od jednog dukata je naslijeđen iz prijeosmanskoga razdoblja gdje je u doba hercega Stjepana pobiran od strane poreznih službenika koji se nazivaju dukatnici.⁶¹ Ovo pobiranje je samo nastavljeno pod turskom vlašću jer se u jednom fermanu iz 1497. god. navodi "verni i počteni sluga i uzdani emin carstva mi Kasum Čelebija koi piše hercegovu zemlju i bere vlaške dukate".⁶² Ponovno naseljavanje vlaha je ujedno značilo i početak značajnijeg

⁵⁷ Isto, str. 58.

⁵⁸ Nahije Imotski i ..., str. 117-136.

⁵⁹ A. HANDŽIĆ, O organizaciji vojne krajine bosanskog ejaleta u XVII stoljeću., Prilozi instituta za istoriju, god. XXIII/1998, br. 24, Sarajevo.

⁶⁰ M. VASTIĆ, Socijalna struktura jugoslovenskih zemalja pod osmanskom vlašću do kraja XVII vijeka., Godišnjak društva istoričara BiH, god. XXXVII, Sarajevo 1986., str. 63.

⁶¹ B. HRABAK, Hercegovački dukatnici - Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine, knjiga I, Beograd 2003., str. 101-119.

⁶² Isto, str. 112.

gospodarskog oporavka ponajprije stočarstva, jer su se vlasi koji su plaćali filuriju uglavnom bavili uzgajanjem koza i najviše ovaca. Tako se najprije događao oporavak stočarstva do tada najvažnije gospodarske grane. Međutim, ovi vlasi su i u predosmanskom razdoblju na svojim slobodnim baštinama obrađivali dijelove najplodnijeg zemljišta. Čini se da su i pod Turcima nastavili i sa obrađivanjem dijela svojih baština. Povrh toga Turci su im dali na uživanje ogroman broj pustih sela koja su raspolagala velikom količinom plodnog obradivog zemljišta, što će kod dijela ovih vlaha potaknuti postupni prelazak na zemljoradnju te će oni pored filurije davati i naturalna podavanja u obliku desetine. U defteru iz 1585. god. se na više mjesta navodi pored plaćanja filurije i obaveza plaćanja desetine za vlahe, npr. "selo Studenci, kad plate po 100 akči filurije vlasniku timara daju desetinu".⁶³ Izvjesno je da je jedan dio vlašskog stanovništva do konca 16. st. na svoje slobodne baštine plaćao već navedenu filuriju i desetinu, međutim na jedan dio slobodnih baština Turci su uveli paušal, tj. plaćanje odsjekom. U navedenom defteru se na jednom mjestu navodi: "Selar, sin Tomin, vlaški porez odsjekom 140, stanuje u selu Tihaljina." Plaćanje odsjekom su Turci uveli zato što pojedine baštine nisu imale odgovarajući broj dunuma zemlje kao čifluci, nego su imale veličinu kakva je bila od starine te je ovaj porez odgovarao visini svih prihoda sa dotične baštine. Defter pokazuje da su sva vlaška sela i njihovi prihodi najvećim dijelom bila razdijeljena u timare mustafhiza - posadnika utvrde Ljubuški a dijelom u timare posadnika utvrde Vrgorac. Sve ukazuje na to da se država, kao i na nekim drugim krajiškim zonama, odrekla dijela svojih prihoda kako bi potpomogla izdržavanje svojih pograničnih vojnih posada.⁶⁴

Izgleda da je i poljodjelsko stanovništvo, barem u prvo vrijeme, uživalo vlaški status, u početku su im sva obradiva zemljišta data bez ispendže, tj. na njih su morali davati samo naturalne dadžbine - desetinu. Tako se u popisu iz 1477. god. na desnoj obali Neretve selo Knežpolje i druga koja su popisana iza njega daju u timar Nišliji Hamzi ali bez ispendže. Ovim su stvoreni uvjeti za značajniji oporavak i razvoj poljodjelstva. Međutim, početkom 16. st. a osobito nakon bitke na Mohaču i učvršćenja Turaka u Podunavlju, gospodarski oporavak će usporiti pogoršanje socijalnog položaja stanovništva, pod udar će doći povlastice svih privilegiranih grupa pa tako i vlaške. B. Kuripešić, govoreći o bosancima 1530.

⁶³ Poimenični popis Hercegovine iz 1585. godine.

⁶⁴ N. MOAČANIN, Turska Hrvatska, Zagreb 1999., str. 70-71.

god. piše: “Oni nisu dužni da od zemlje koju obrađuju daju kakav drugi porez osim godišnje po jednu ugarsku forintu, tj. 50 aspri od svake kuće. Ali sada, ove godine, pošto je osvojio najveći dio Hrvatske i veliki dio Ugarske sebi potčinio, počeo je oba kršćanska vjerozakona da jače opterećuje i novim nametima, koje ćemo sada nabrojati, kinji.”⁶⁵ Doista nakon 1530. god. u dubljoj unutrašnjosti Carstva sustav povlastica privilegiranih grupa stanovništva, pa tako i vlaha koji su imali status slobodnih seljaka, se postupno sužava i na koncu dokida te su oni svedeni na status raje.⁶⁶ Ovaj proces se poklapa sa početkom krize u Carstvu koja se najviše oslikavala u financijskoj krizi kao i u slabljenju državne kontrole nad zemljom. Ovi procesi su bar privremeno doprinosili saniranju državnih financija, učvršćenju turskog feudalizma, pojednostavljenju socijalne strukture društva a posebno socijalnom izjednačavanju seoskog stanovništva.

Nakon što su zauzeli Jajce kao i širi prostor jajačke banovine a osobito nakon što su zauzeli Klis 1537. god. Turci su se za duže vrijeme učvrstili svoje pozicije na jugu Hrvatske i osobito su stabilizirali svoju vlast između Neretve i Cetine zajedno sa makarskim primorjem. Čini se da na ovom prostoru Turci u najvećoj mjeri nisu mogli privilegirane grupe svesti u status raje kao što im je to polazilo za rukom u unutrašnjosti Carstva. Možda je takvih pokušaja i bilo. Povijesni izvor govori da je među hercegovačkim vlasima bilo određenih pokreta 1533. god. Vijest govori o tome da su se bosanski i hercegovački sandžak iste godine nalazili s vojskom prema Makarskoj, te da se narod na glas o njihovu dolasku razbježio po gori. Došlo je do međusobnih sukoba s Turcima u kojima je poginulo dvjesto Turaka i sto domaćih. Sandžaci su potom pošli kućama prijeteći da će pokupiti opskrbu.⁶⁷ Međutim, vidljivo je iz turskih popisa druge polovice 16. st. da su vlasici do konca ovog stoljeća u velikoj većini uspjeli sačuvati svoje filuridžijske povlastice iako su neka područja sa znatnim količinama plodnog zemljišta, osobito doline Neretve i Trebižata kao i kraška polja dijelom postali haračarske zone.⁶⁸

⁶⁵ B. KURIPEČIĆ, Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530., Sarajevo 1950., str. 22.

⁶⁶ U kruševačkom i smederevskom sandžaku vlasici su pretvoreni u raju još 1536. god. - Socijalna struktura jugosl....., str. 72.

⁶⁷ Hercegovački dukatnici.... str. 114.

⁶⁸ Isto, str. 119.

GOSPODARSKI RAST U 16. STOLJEĆU I ČINITELJI OGRANIČAVANJA

Razdoblje 16. st. u Turskom Carstvu je vrijeme njegovog najvećeg uspona ali i vrijeme u kojem se javljaju i prvi znaci početka dugotrajne društvene i gospodarske krize u njemu. Nakon osvojenja Ugarske nije više bilo novih značajnijih osvajanja pa samim tim država više nije raspolagala novim količinama zemljišta koje bi mogla dijeliti kao nadarbine te tako zadovoljiti svoju vojničku kastu. Naglo narasli birokratski aparat kao i značajno povećanje plaćeničkih trupa stavit će na kušnju državne prihode koji ni izdaleka nisu mogli podmiriti potrebe sustava. Krijumčarenje roba kojima je bio zabranjen izvoz, kao što su: žitarice, vuna, metali; izazvat će nestašicu tih roba i nagli porast cijena. Stanje će dalje pogoršati konkurencija jeftine robe i proizvoda iz zapadnih zemalja (Engleska, Francuska). Stagnaciji i nekonkurentnosti domaće proizvodnje će u najvećoj mjeri pridonijeti i poslovična zatvorenost cehovskih organizacija. Sve ovo skupa će proizvesti veliku krizu državnih financija i stalnu nestašicu novca. Da izađe iz financijske krize država će se dovijati na razne načine. Umjesto novčanih plaća država će službenicima kao nevojničkim osobama udjeljivati timare. Ovo će za posljedicu imati nagli porast broja timara dok će se njihova veličina postupno smanjivati što je označilo početak propadanja klasičnog timarsko-spahijskog sustava. Država je počela gubiti kontrolu nad zemljom a rezultat svega je stvaranje turskog feudalizma koje se očituje kroz nastanak veleposjeda na način da jedna osoba u svojoj ruci nagomila i do dvadeset timara. Isto tako država je nastojala povećati broj svojih poreznih obveznika kao i veličinu njihova oporezivanja na način da je u najvećoj mjeri ukinula povlastice privilegiranih socijalnih grupa. Na stalni rast cijena i kronični nedostatak novca u državnoj blagajni, u nemogućnosti da učini bilo kakve radikalnije reforme ponajviše u sferi gospodarstva, država je reagirala na jedini mogući način devalvacijom, tj. kvarenjem novca. Npr. u doba Mehmeda II. (1451.-1481.) od tri dirhema srebra kovano je turskog srebrnog novca 10,5 akči. Za vrijeme Sulejmana II. (1520.-1566.) god. 1548. tri dirhema srebra činilo je 15 akči a već 1584. god. od tri dirhema srebra kovano je 24 akče.⁶⁹ Za kratko vrijeme vrijednost novca opala je za više od 50 %. Realan pad prihoda države i svih privilegiranih slojeva društva izazvao je snažno povećanje poreznog

⁶⁹ H. HADŽIBEGIĆ, Glavarina u osmanskoj državi, Orijentalni institut, Sarajevo 1966., str. 59 i 65.

pritiska na seljaštvo - raju. Samo od 1580. do oko 1600. god. porezni pritisak na raju se povećao za oko šest puta.⁷⁰

Analizirajući izvorni material, tj. turske deftere u 16. st. kad je riječ o gospodarstvu ljubuškog kraja uočava se jedan mali paradoks. U vrijeme kad Carstvo zahvaća gospodarska kriza, ljubuški kraj, nakon što se do početka 16. st. donekle demografski i gospodarski oporavio, unatoč svim nepovoljnim okolnostima u 16. st. bilježi izvjestan gospodarski rast i uspon. To se najviše očituje u ratarstvu i vinogradarstvu. Imajući pred očima da se u popisu iz 1477. god. u ljubuškom kraju spominju samo tri naseljena mjesta a isto tako i u sumarnom defteru iz 1519. god., koji je nepotpun, ne postoji mogućnost da se stopa gospodarskog rasta precizno prati i iskaže u omjerima. Pored objektivnih ograničavajućih okolnosti koje su proizlazile iz ukupne krize Carstva, kao daljnji činitelji ograničenja gospodarskog rasta bit će ratovi koje će Porta voditi protiv kršćanskih sila. To su prije svega Tursko-mletački rat (1537.-1540.), a osobito Ciparski rat (1570.-1573.). Ovi ratovi su zbog blizine mletačkih teritorija uvijek izazivali potpunu gospodarsku stagnaciju jer su ljubuški kraj i šire područje jadranskog zaleđa izravno i neizravno bili intezivno uključeni u ratna događanja. K tome treba pridodati i uskočke čiji su upadi i četovanja na području Neretve, Krajine i južne Hercegovine nanosili znatne gospodarske štete ovim područjima.⁷¹ Iako su bili kršćani, između uskoka i domicilnog kršćanskog življa pod turskom vlašću nije bilo očekivane solidarnosti. Uskočki kapetan Petar Kružić je 1535. god. proglasio sve one koji su obitavali na turskom teritoriju Turcima a time i metom uskočkih napada. I uskočki vojvoda Ivaniš Vlatković u jednom pismu splitskom rektoru 1604. god. ističe da uskoci nisu polagali pravo samo na Turke nego i na sve one koji njima služe.⁷² Pored toga što su kršćani pod turskom vlašću bili izloženi pljačkaškim napadima uskoka, uskoci su na području Krajine kršćanskim selima na turskoj strani nametali uskočki danak. Da li su neka sela u ljubuškom kraju plaćala uskočki danak o tome nemamo podataka.⁷³

I u razdoblju turske prevlasti sve do konca 16. st. struktura gospodarenja u ljubuškom kraju se nije bitno promijenila. Najkonkretniji uvid u gospodarske prilike tijekom 16. st. pružaju nam već navedeni turski popisi.

⁷⁰ MATUZ, navedeno, str. 93.

⁷¹ B. HRABAK, Senjski uskoci i Hercegovina - Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine, knjiga II, Beograd 2003., str. 372-378.

⁷² CATHERINE WENDY BRACEWELL, Senjski uskoci - Piratstvo, razbojništvo i sveti rat na Jadranu u XVI st., Barbat, Zagreb 1997., str. 104, 106, 178, 179, 187.

⁷³ Isto, str. 191.

Najvažniji su oni iz druge polovice stoljeća: sumarni defter iz 1585. god. te nedatirani popis koji je nastao nešto prije njega ali svakako ne prije početka druge polovice stoljeća. Na žalost, popis iz 1519. god. nam je od veoma male koristi jer je nepotpun i u njemu se s područja ljubušskog navode samo dva sela. Analiza ovih deftera pokazuje da su i u 16. st. glavne gospodarske grane bile poljodjelstvo i stočarstvo te nešto malo trgovina, dok je obrt i dalje ostao ekstenzivan i nerazvijen.

Poljodjelstvo

Izvorni materijal pokazuje da je poljodjelstvo bilo veoma razvijeno. I sto tako vidljivo je da širi prostor Ljubuškog obilovao velikim količinama veoma plodnog zemljišta. Defteri donose nekoliko pojmova koji se odnose na plodne zemljišne površine kao što su: “jezera”, “zemin”, “čifluk”, “baština”, “njiva”, “livada”. Pojam “jezera” je zasigurno označavao velike zemljišne površine i vjerovatno je bio identičan današnjem pojmu polje. Popisi donose imena nekoliko takvih jezera kao što su: “jezera sveti Gusta”, “Brač”, “Kopač”, “Kanac”, “Rastok” i “Bilo polje”. Ovi nazivi se sigurno odnose na današnja polja u širem ljubuškom kraju od kojih sam neka uspio i ubicirati. “Jezero Rastok” odnosi se na današnje polje Rastok koje zahvaća velike plodne površine i nalazi se dijelom u općini Ljubuški a dijelom u općini Vrgorac. Isto tako i “Bilo polje” je pojam koji se odnosi na današnje polje Jezerac kod sela Crveni Grm. Mislim da je pojam “jezero” i tada kao i danas označavao prostrano polje koje se tijekom zimskog perioda nalazilo pod vodom dok bi od proljeća do jeseni nakon povlačenja voda bilo podvrgnuto intenzivnom ratarenju. I danas postoje dva velika polja u širem prostoru ljubušskog kraja koji nose takav naziv a to su: Jezerac koji je najvećim dijelom u ljubuškoj općini i blizu njega Jezero - veliko polje kod Vrgorca.

I pojam “zemin” se odnosi na plodne površine. Ovaj pojam je u biti označavao izrazito plodne zemljišne površine neograničene površine. Defteri donose na desetine ovakvih zemina u širem prostoru Ljubuškog koji su različite veličine i čiji prihod se kreće u rasponu od 50 pa sve do 1000 akči. Neki od ovih zemina nose imena od kojih sam neke uspio i ubicirati. Tako imamo zemin Kokot koji je obuhvaćao plodno zemljište na padinama Butorovice istočno od lokaliteta Žabljak prema Radišićima Donjim. Lokalitet se i danas naziva Kokot. Isto tako ispod Kokota na prostoru današnje plantaže nalazio se zemin Dvorište. Lokalitet se i danas tako naziva. Potom imamo zemin Orahovina koji je obuhvaćao plodno zemljište uz glavnu cestu u selu Orahovlju. I danas to zemljište se naziva Orahovina.

Na koncu imamo zemin Barovine koji se nalazio u donjem, nižem istočnom dijelu polja Rastok u blizini sela Lisica. Lokalitet i danas nosi takvo ime. Isto tako veoma je zanimljiv zemin u selu Lipnu za kojeg se kaže da pripada Broćnu”zemin u ...selu Lipe, pripada Broćnu...” Ovo ukazuje na činjenicu da je prostor današnjeg lipnjanskog kraškog polja već tada bio u potpunosti iskrčen i priveden intezivnom ratarenju.

Najveće količine plodnog zemljišta su bile uključene u brojne čifluke i baštine. Neki od ovih čifluka i baština su bili prostorno veoma veliki i zauzimali su cijeli prostor nekih današnjih sela ili su zauzimali značajne dijelove seoskog atara, kao što su: “čifluk Okoluzi”, “čifluk Gorica”, “baština Crnopod” i “baština Grkov dol”. Čifluk “Okoluzi” u sastavu sela Kotar je ustvari današnje selo Kotezi u blizini sela Kutac u općini Vrgorac. Ovaj čifluk je imao prihod od 1084 akče. Čifluk “Gorica” je imao nešto veći prihod u iznosu od 1200 akči i nalazio se na prostoru današnjeg sela Veljaka od Ambara prema Koćuši. Ovaj čifluk je bio i vakuf jer se u izvoru navodi: “čifluk... pod imenom Gorica koja je vakuf i ...koje su upisane u hudžetima i vakufnamama”.⁷⁴ Vakuf je ostvarivao prihode od ribarenja, vinograda i zimskih ispaša. Međutim, vakufnama koja se odnosi na navedeni vakuf do sada još nije pronađena. Pored ovih čifluka veoma su zanimljive i neke baštine. Baština “Crnopod” je bila prostorno velika sa ne tako značajnim prihodom i zauzimala je prostor današnjeg zaseoka Crnopod u sastavu sela Cerna. Zanimljivo je da je ova baština u to vrijeme pripadala selu Studenci Gornji. Isto tako navedena baština “Grkov dol” je raspolagala sa značajnim količinama veoma plodnog obradivog zemljišta koje se nalazilo na lijevoj obali rijeke Bregave od sela Tasovčića prema selu Pribilovcima prema istoku. I danas taj pojas zemljišta nosi istoimeni naziv.

Najvažnija djelatnost u poljodjelstvu je bila uzgoj žitarica. One su bile ujedno i najvažnija strateška životna namirnica. Uglavnom se uzgajala pšenica, ječam, zob, krupnik, proso i sumješica. Od svih žitarica najviše se proizvodilo pšenice. Gotovo jedna polovica proizvedenog žita otpadala je na pšenicu. Čini se da je ljubuški kraj mogao proizvesti dovoljno pšenice za minimalne egzistencijalne potrebe svog stanovništva, što nije bio slučaj sa najvećim dijelom Bosne pa i Hercegovine gdje je proizvodnja pšenice po glavi stanovnika bila ispod egzistencijalnog minimuma i iznosila je manje od 250 kg.⁷⁵ Prema defteru iz 1585. god. vrijednost jednog lukna pšenice iznosila je 80 akči, jednog lukna ječma 40 akči, jednog

⁷⁴ Poimenični popis 1585. god.

⁷⁵ N. MOAČANIN, Turska Hrvatska, str. 108-109.

lukna zobi i krupnika 25 akči, jednog lukna sirka 40 akči, jednog lukna prosa 40 akči i jednog lukna sumješice 50 akči. Iako je urod žitarica u ljubuškom kraju bio zasigurno dobar ipak nekih značajnijih tržišnih viškova i u rodnijim godinama vjerovatno nije bilo. Seljaci su na prihod od žitarica davali timarniku desetinu u naturi. Ova desetina se davala "na rešetu", tj. pročišćene žitarice. Kod utvrđivanja prihoda spahija bi od osam snopova na njivi odabrao jednog, odnio ga na guvno, ovršao ga i na temelju toga izračunao svoj prihod. Svaki posjednik je bio dužan donijeti svoj hak (desetinu) u utvrdu ili na obližnji pazar ili u hambar. U jednom kanunu iz 1575. god. izričito se naređuje da se hakovi donose na najbliži pazar ukoliko on nije udaljen više od dana hoda.⁷⁶ Što se tiče hambara on je morao biti propisno sagrađen na čatmu a gradila ga je raja koja u istom selu obrađuje zemlju, o svom trošku. Jedan ovakav hambar je vjerovatno postojao na obodu polja u današnjem selu Veljaci jer se i danas taj širi lokalitet u selu naziva "Ambar".

Osim proizvodnje žitarica mnogo toga u izvorima ukazuje na njegovu intezivnu preradu, odnosno proizvodnju brašna. Defter iz 1585. god. navodi u širem prostoru ljubuškog kraja više lokaliteta na kojima su se nalazili mlinovi kao što su: "mlinovi na rijeci Studenac",⁷⁷ "mlinovi Časkokovica",⁷⁸ "mlinovi Sedrenik",⁷⁹ "mlinovi u Veljaku i Fragustin". Ukupno se navodi 28 mlinova za koje se može s velikim pouzdanjem utvrditi da su se nalazili na širem području Ljubuškog, koji su radili cijelu godinu što se vidi iz poreznog opterećenja od 30 akči po mlinu.⁸⁰ Ovoliki broj mlinova je veoma lako mogao proizvesti dovoljnu količinu brašna za potrebe lokalnog stanovništva pa postoji mogućnost da su ovi mlinovi radeći cijelu godinu, vjerovatno proizvodili određene količine brašna i za izvoz u druge krajeve. Neki od ovih mlinova su bili uvakufljeni kao što su navedena "dva komada mlinova na rijeci Studenac". Ovi mlinovi se navode u vakufnami Čejvan-čehaje sina Abdurahmanova od 4. listopada 1558. "obje mlinice koje se nalaze u mjestu zvanom Studenci, koje pripada tvrđavi Ljubuški... a svi ti objekti su na rijeci zvanj Studenci".⁸¹ Ovi

⁷⁶ Ć. TRUHELKA, *Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni*, GZM Sarajevo, Broj XXVII, Sarajevo 1915., str. 165.

⁷⁷ Današnja rijeka Studenčica.

⁷⁸ Vjerovatno današnji lokalitet Kočuša na rijeci Trebižatu u selu Veljacima.

⁷⁹ Istoimeni lokalitet u selu Grabu.

⁸⁰ KANUNI I KANUN-NAME za bosanski, hercegovački, zbornički, kliški, crnogorski i skadarski sandžak, Orijentalni institut, Sarajevo 1957., str. 89.

⁸¹ Vakufname iz Bosne i Hercegovine, XV i XVI vijek, Orijentalni institut, Sarajevo 1985., str. 114.

mlinovi su uvakufljeni i u vakufnami Nesuh-age Vučjaka od treće dekade džumada 972. = 25. prosinca 1564. - 3. siječnja 1565., za potrebe "časne džamije koja se nalazi u tvrđavi Ljubuški" gdje se navode "svih 8 vodeničnih vitlova... obadvije mlinice od kojih je jedna na rijeci Radobolji a druga na rijeci Studencima".⁸² Ovi mlinovi su postojali i radili i u predosmanskom razdoblju a to se vidi iz činjenice da se u vlaškom defteru s kraja 15. st. navodi kao "hercegov mlin". I danas se ova mlinica i vrelo naziva vakuf.⁸³

Uz intezivni uzgoj žitarica drugi važan segment poljodjelstva je bilo vinogradarstvo. Turski izvori navode u široj okolici Ljubuškog vrlo velike površine pod vinogradima što i ne čudi jer se loza uzgajala u ovom kraju još od antičkog doba. Pored brojnih plodnih kraških polja ovaj kraj je raspolagao s velikim količinama plodnog zemljišta na osunčanim padinama zaštićenim od bure na potezu od sela Studenaca, preko Ljubuškog pa sve do Klobuka koje su bile idealne za uzgoj loze. Najviše vinograda se nalazilo u samom Ljubuškom. U defteru iz 1585. god. u Ljubuškom je upisano vinograda 800 dunuma. Ova brojka nam se može učiniti prevelikom ili u najmanju ruku da se radi o pogrešci popisivača. Međutim, Ljubuški je prema obradivim površinama kojima je raspolagao mogao imati čak i toliko vinograda. Pored Ljubuškog velike površine pod lozom nalazile su se u selu Studencima kao i na prostoru Rastoka. Zakonita porezna davanja u vinogradarstvu su bila desetina od vina i porez na dunum i plaćali su se na dva načina, različito za kršćane i muslimane. Kršćani su davali desetinu od vina u naturi koja je uglavnom kao i kod žita iznosila 1/8, jer su se od 15 tovara vina na ime desetine i salarije uzimala dva tovara. U nekim dijelovima Bosne uzimala se i čista desetina.⁸⁴ Nasuprot kršćanima muslimani su plaćali porez na površinu vinograda, tj. na dunum u iznosu od 5 akči. I u požeškom sandžaku muslimani su plaćali porez od 5 akči po dunumu vinograda.⁸⁵ Međutim, u ljubuškom kraju je problem poreza na vinograde bio nešto kompleksniji. Defter iz 1585. god. nedvojbeno potvrđuje da su pored kršćana i muslimani plaćali desetinu od vina te da su pravili vino iako im je šerijat to izričito zabranjivao. A. Handžić i A. Aličić⁸⁶ ukazuju na zakonsko načelo po kojem su kršćanske baštine i

⁸² Isto, str. 146-147.

⁸³ N. ŠTAMBUK - GILJANOVIĆ, Vode Neretve i njezina poriječja, Split 1998., str. 236.

⁸⁴ A. HANDŽIĆ, Tuzla i njena okolina u XVI vijeku, Sarajevo 1975., str. 334.

⁸⁵ F. POTREBICA, Povijest vinogradarstva i podrumarstva u Požeškoj kotlini, Kutjevo 1982., str. 21.

⁸⁶ A. ALIČIĆ, Privredna i konfesionalna struktura u Hercegovini krajem XVI st., Orijentalni institut u Sarajevu, separat, Sarajevo 1990., str. 127-128.

muslimanski čifluci trebali biti različito oporezovani. Isto tako ispravno utvrđuju da su baština i čift - čifluk u Hercegovini identični pojmovi što u potpunosti odgovara istini jer su čifluci u Ljubuškom kraju nastali uglavnom kao posljedica islamizacije na način da je posjednik baštine primio islam pa je u novom popisu njegova baština upisana kao čifluk. Međutim učinili su jedan previd kad su ustvrdili da su svi muslimani plaćali desetinu od vina. Turski defter navodi osim desetine na vino i porez na dunum. Čini se da su Turci islamiziranim posjednicima čifluka i nakon toga ostavili plaćanje desetine od vina u naturi kao što su i prije plaćali. Pa je tako npr. desetina od vina u Ljubuškom iznosila 100 medri u vrijednosti od 1000 akči, dok je u selima Studenci i Vrbovnik iznosila 145 medri u vrijednosti od 1450 akči. Pored desetine u naturi u Ljubuškom je upisan i porez na dunum u iznosu od 800 akči. Izgleda da je ovaj porez plaćalo muslimansko gradsko stanovništvo Ljubuškog koje se po svemu intezivno bavilo vinogradarstvom. Uzgoj vinove loze je bio veoma važan segment gospodarenja u Ljubuškom kraju jer je omogućavao proizvođačima da prodajom svojih tržišnih viškova vina povećaju svoje prihode kojima su uglavnom plaćali svoje redovite i izvanredne dadžbine prema državi.

Uz intezivni uzgoj vinove loze, izvori ukazuju da se uzgajalo voće i povrće, međutim iznosi desetine pokazuju da su se uzgajali u mnogo manjoj mjeri i nije moguće precizno utvrditi o kojem se voću i povrću radi. Sigurno je da se uzgajao luk⁸⁷ a vjerojatno i kupus. Od voća su se vjerovatno uzgajali smokve, bademi kao i drugo mediteransko voće. Kao resmi bostan (dadžbina za vrt) uzimalo se 2 akče za baštu a ako je bilo kupusa, luka i dr. uzimala se desetina.⁸⁸ Osim toga uzgajalo se i nešto lana uglavnom za proizvodnju lanenog platna. Isto tako uzgajale su se pčele samo što kao porez nije iskazana desetina od košnica nego desetina od meda. Prema zakonu na deset košnica uzimala se jedna košnica a ako je bilo manje ili više od deset košnica na svaku košnicu uzimala se jedna i po akča dadžbine.⁸⁹ Proizvodilo se je i sijeno. Prema iskazanom porezu od sijena koji i nije toliko velik, može nam se učiniti da se sijena proizvodilo veoma malo i da je vladao očiti nesklad između prikazane količine sijena i veličine stočnog fonda koji je bio znatan. Prema zakonu na nekim mjestima se uzimala desetina od sijena dok se na drugim

⁸⁷ "...muslimani i vlasi drže bašte i od luka koji ubiru gospodaru timara neka daju desetinu..." - Poimenični popis iz 1585.

⁸⁸ Kanuni i kanun-name..., str. 56.

⁸⁹ Isto, str. 44.

mjestima pod imenom desetine uzimalo po pet akči od kuće. Međutim, zakon naglašava da se ovaj porez uzima samo od onih zemljišta koja su upisana kao prihod i na koje se davala feudalna renta. Zakon dalje ističe da se na ona zemljišta koja nisu upisana u timar ništa ne uzima.⁹⁰ Očito je da se sijena proizvodilo mnogo više na zemljištima koja nisu bila upisana u timare a tu prije svega mislim na brojne planinske ljetne ispaše čiji je najveći dio bio izvan timara.

Stočarstvo

Uz poljodjelstvo stočarstvo je ostalo najvažnija gospodarska grana u ljubuškom kraju i u osmanskome razdoblju. Domicilno stanovništvo je u najvećoj mjeri uspjelo sačuvati svoje vlaške povlastice i pod turskom vlašću nastavilo sa tradicionalnim uzgojem stoke polunomadskim stočarenjem koje je uključivalo i posjedovanje ljetnih ispaša na obližnjim planinama kao i zimskih ispaša u nizinskim predjelima. Zimske ispaše su bila uglavnom krševite i brdovite površine ograđene suhozidom na kojima se od proljeća zabranjivala ispaša da bi se sačuvala trava za zimski period. Defter iz 1585. god. navodi i dvije mezre koje su bile zimske ispaše a jednu od njih sam uspio ubicirati, to je mezra "Ljuta" koja je bila u posjedu stanovnika sela Crveni Grm i koja se po svemu nalazila na lokalitetu Ljutine u današnjem zaseoku Radalj. Turci su naročito nastojali ustupiti puste mezre na korištenje stočarima kako bi sa njih ubrali prihod i kako bi ih na najbrži mogući način naselili i kultivirali. Neke zimske ispaše su predstavljale neograđena prostrana brdska područja. Jedna od takvih je i "zimski ispaša Crnica"⁹¹ a to je današnje brdo Crnica koje se proteže od sela Međugorja pa sve do rijeke Neretve. Defter donosi samo jednu ljetnu ispašu pod nazivom "Kačucevo polje", a gdje je ona bila to nisam mogao utvrditi. Međutim, ovo je pokazatelj da je većina ljetnih ispaša na obližnjim planinama krajem 16. st. još uvijek bila slobodna od poreznih davanja i da nisu imale svoje feudalne gospodare. Stočarstvom se nisu bavili samo vlasni stočari jer izvori u ljubuškom kraju spominju i veliki broj stočara nomada - hajmana. Hajmani su bili nomadi koje je turska vlast naseljavala na nenastanjena i plodna zemljišta dajući im pri tom povlastice. Bili su pod jurisdikcijom posebnog činovnika koji se zvao

⁹⁰ Isto, str. 43.

⁹¹ Vjerovatno je u originalu na turskom jeziku bilo ispravno zapisano kao Crnica, ali je očito prevoditelj prilikom prijevoda pogrešno vokalizirao ovu riječ.

hajmandžija a koji se spominje u jednoj carskoj zapovjedi upućenoj iz Drinopolja bosanskom sandžakbegu god. 973. Ovi nomadi ako su boravili na jednom mjestu više od godinu dana plaćali su poseban porez - dimninu (resmi duhan) u iznosu od 50 akči. Od ovih nomada se za pašu uzimao poseban porez srazmjerno prema utrošku trave i vode. Od jednog stada (sure) koje se računalo 300 ovaca davali su od najbolje vrste jednog ovna (20 akči), od srednjeg stada jedno dvogodišnje janje (15 akči) a od manjeg stada jedno janje (10 akči) za travarinu (otlak-hak).⁹² Pored toga prema fermanu od godine 1001. (1593) uzimala se posebna pristojba za pravo torenja - resmi agil i to od stada od 300 ovaca u iznosu od 25 akči. Svi porezi su išli spahiji.⁹³ Inače je država na svake dvije ovce ubirala po jednu akču ovčarine.⁹⁴ Hajmani u drugoj polovici 16. st. nastanjuju više sela u ljubuškom kraju. Npr. imamo ih u selima Hardomilju, Međugorju, Vojnićima, Papratnici, Vitini, Strugama itd. Iz deftera se vidi da su svoje porezne obaveze plaćali odsjekom. Iznosi su bili različiti i kretali su se od 50-160 akči i vjerovatno su odgovarali veličini stada s kojim su raspolagali. Zbunjujuće može djelovati činjenica da se u defteru navodi samo porez na sitnu stoku dok se krupna stoka uopće ne spominje. Još više zbunjuje što je ovaj porez iskazan samo u Ljubuškom u iznosu od 350 akči i u selu Kruševu u malom iznosu od samo 30 akči. Možemo čak i pomisliti da je i u jednom ovakvom izrazito stočarskom kraju došlo do znatnog smanjenja broja ovaca kao što se to dogodilo u nekim dijelovima Carstva u drugoj polovici 16. st. jer su pobirači ovčarine u općoj kroz Cartstva, zlorabeći svoje ovlasti naplaćivali od jednog brava po 5-6 akči.⁹⁵ Pažljivom analizom deftera se može utvrditi da je i u Ljubuškom i u Kruševu uglavnom živjelo ratarsko stanovništvo i to uglavnom muslimansko. U Ljubuškom su od navedenih baština i čiftova 90 % vlasnici muslimani dok su u Kruševu svi vlasnici baština i čiftova muslimani. I jedino u ova dva naselja, osim poreza na sitnu stoku iskazana je ispendža i porez na čift. Očito je da se ovaj skromni prihod od poreza na sitnu stoku odnosio samo na onu sitnu stoku koju je uzdržavalo ratarsko stanovništvo.

Pored sitne stoke prostor zapadne Hercegovine je obilovao i krupnom stokom govedima i konjima. Izvori donose da su hajdučke družine iz Primorja u svojim pljačkaškim pohodima sa prostora zapadne Hercegovine,

⁹² Isto, str. 90.

⁹³ Historička podloga agrarnog pitanja..., str. 164.

⁹⁴ Kanuni i kanun-name..., str. 44.

⁹⁵ Glavarina u osmanskoj državi, str. 66.

pored sitne stoke odvodile i znatan broj krupne stoke goveda i konja.⁹⁶ Iako su vlasni stočari kroz filuriju i porez odsjekom bili oporezovani u novcu, isto tako i hajmani za koje defter izričito navodi da plaćaju porez u novcu,⁹⁷ čini se da i jedni i drugi porez na stoku nisu plaćali u novcu, budući da im je bilo teško stoku unovčiti, nego su ga plaćali u naturi kao što je to bilo i u drugim krajevima jadranskog zaleđa.⁹⁸ Svojim timarnicima bi predavali određen broj stoke čija je vrijednost odgovarala visini novčanog opterećenja njihove baštine ili ako se radi o hajmanima, njihova stada.

Kad je riječ o svinjogojstvu izvori u 16. st. o tome ne donose ništa. U defteru iz 1477. god. iskazan je skromni prihod od poreza na svinje. Međutim, u izvorima tijekom 16. st. nigdje nema spomena na prostoru zapadno od Neretve da su se uzgajale svinje. Izgleda da se vlaško stanovništvo nije uopće bavilo uzgojem svinja. U defteru iz 1477. god. u tri sela ljubuške nahije popisano je samo malobrojno ratarsko stanovništvo koje se bavilo, pored ostalog, i uzgojem svinja. Kako je razvidno iz izvora u 16. st. islamizacija je u najvećoj mjeri zahvatila ratarsko stanovništvo kao i veliki dio vlaške populacije koja se intenzivnije bavila poljodjelstvom. Sa islamizacijom ratara polako je i uzimalo svinjogojstvo.

I ribolov je kao i u predturskom razdoblju bio jedan veoma važan izvor prihoda domicilnog stanovništva. Defter iz 1585. god. na sedam mjesta navodi ribnjake. Najviše ih je na prostoru Rastoka. Ovdje se u stvari radi o pravu na izlov ribe koja se lovila na tradicionalan način, uglavnom vršama. Na ulov ribe se davala desetina a negdje i petina.⁹⁹ Vjerovatno je nešto od ove ribe završavalo i na pazarima gdje se od tovara ribe na ime trošarine uzimalo 4 akče.¹⁰⁰

Obrt

Kad je riječ o obrtu malo šta je se tu promijenilo pod turskom vlašću. I dalje je u ljubuškom kraju dominirao seoski obrt koji se svodio na proizvodnju artikala za svakodnevne potrebe sela i za međusobnu razmjenu. Glavna sirovinska osnova je bila vuna, kože, kostrijet, lan, drvo... Od vune su se proizvodili odijevni predmeti, pokrivači, užad. Od

⁹⁶ Makarski ljetopisi, Književni krug, Split 1993., str. 19-29.

⁹⁷ "Hajmani: Luka Vidušev, u novcu 120" - Poimenični popis 1585. god.

⁹⁸ Turska Hrvatska, str. 71.

⁹⁹ "...od ulovljene ribe od pet riba jednu ribu davati gospodaru timara." - Poimenični popis iz 1585.

¹⁰⁰ Kanuni i kanun - name, str. 45.

kože se izrađivala obuća, od grube janjeće kože odijela, kape, vreće; od goveđe kože se izrađivala oprema za konje, tobolci i opasači. Od kostrijeti su se izrađivale vreće kao i nepromočive kabanice. Lan je služio za izradu lanenog platna od kojeg su se pravila lanena odijela. Od drveta su se uglavnom izrađivale alatke za poljodjelstvo, drvene ralice, burad za vodu, bačve i badnji za vino kao i najveći dio posuđa u domaćinstvu. Čini se da se veoma mnogo koristila i vrbovina za izradu korpa, košara, sepeta i lisa za sušenje smokava. Očito je da je prostor između sela Veljaka, Vitine, Graba i Grabovnika obilovao jednom vrstom vrbe koja se naziva "rakita"¹⁰¹ koja je veoma bila pogodna za izradu navedenih potrepština. Stoga je se taj širi prostor koji je obuhvaćao nekoliko sela u turskim izvorima nazivao "Rakitno".¹⁰² Što se tiče gradskog obrta tijekom 16. st. on još uvijek u pravom smislu nije ni postojao. Jedino značajno naselje koje se moglo preobraziti u grad a time i u značajni obrtnički centar Ljubuški, se veoma sporo razvijalo. Vojnostrateški i upravni značaj ovog mjesta će bitno nadići njegov gospodarski značaj koji neće izaći iz lokalnih okvira. I u popisu iz 1585. god. Ljubuški se spominje tek kao selo i varoš, tj. naselje sa stalno nastanjenim stanovništvom u kojem su zajedno živjeli kršćani i muslimani, sa relativnim trgovačkim značenjem i dominantnim vjerskim objektom. Iako je prihod Ljubuškog bio prilično velik, on još nije postigao status kasabe, naselja sa glavnim trgom, džamijom i džematom muslimana.¹⁰³ Ne zna se točno kad je Ljubuški postao kasaba, ali se to sigurno dogodilo u prvoj polovici 17. st. jer se u sidžilu mostarskog kadije 1632. god. spominje vjerovnik Alija "iz kasabe Ljubuški."¹⁰⁴ I u svom putopisu Evlija Čelebi ubraja Ljubuški u gradove hercegovačkog sandžaka.¹⁰⁵ Vjerovatno je Ljubuški već u drugoj polovici 16. st. imao razvijene pojedine obrte, prije svega tu mislim na kovački i kazandžijski obrt, za čijim je proizvodima bila značajna potražnja. Isto tako i lončarstvo je bio značajan obrt jer je proizvodio neophodno posuđe za domaćinstvo, osobito za siromašnije slojeve koji si nisu mogli priskrbiti posuđe od

¹⁰¹ P. SKOK, Etimologijski riječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, knjiga III, Zagreb 1973., str. 102-103.

¹⁰² "dio mezre Orahov dol i dio mezre Brestica luka u ruci Jusufa Ajdina dizdara pripada Rakitnoj" - Poimenični popis 1585. god.

¹⁰³ A. HANDŽIĆ, Najstariji turski izvori o rudnicima i trgovima u Bosni, Prilozi 10 - 2, Sarajevo 1974., str. 160.

¹⁰⁴ Sidžil mostarskog kadije 1632.-1634.; Prevod sa staroturskog, uvod i bilješke Muhamed A. Mujić, str. 25.

¹⁰⁵ EVLIJA ČELEBI, Putopis, Sarajevo 1996., str. 273.

metala. Zidarstvo i klesarstvo je nazadovalo u odnosu na predosmansko doba. Iako su Turci postojeće utvrde ponešto dograđivali te sagradili nešto manjih u široj okolini, zidarsko-klesarski obrt se uglavnom iscrpljivao u gradnji kamenih kuća sa žbukom za povlaštene slojeve, rajinskih kuća od suhozida pokrivenih slamom a ponajviše u veoma zahtijevnoj gradnji čatrnja sa kamenim ćemerom.

Trgovina

U trgovini se malo šta izmjenilo u odnosu na predosmansko razdoblje. U ljubuškom kraju koji je bio izvan važnih trgovačkih puteva i bez ijednog gradskog naselja dominirala je lokalna trgovina na selu. Defter iz 1585. god. navodi tri mjesta u ljubuškom kraju na kojima se intezivnije trgovalo. To su selo Crnići koje je tada pripadalo ljubuškoj nahiji u kojem se održavao godišnji sajam¹⁰⁶ i čija je tržna taksa iznosila 100 akči.¹⁰⁷ Godišnji sajmovi su se uglavnom održavali na crkvene blagdane. U selu Klobuku se održavao tjedni sajam¹⁰⁸ i to kod crkve sv. Ilije¹⁰⁹ koja se nalazi na lokalitetu Mlade uz rijeku Trebižat. Iz navedenog se vidi da je lokalitet Mlade tada pripadao selu Klobuku dok je danas u sastavu sela Veljaci. Dodatan je pogodnost što se u blizini ovog trga nalazio i glavni prijelaz preko rijeke Trebižata¹¹⁰ u zapadnom dijelu nahije, s kojeg je ubirana tržna taksa i preko kojeg je put vodio prema Vrgorcu i dalje prema moru. Kolika je bila tržna taksa ne može se utvrditi jer je izražena skupa sa drugim prihodima. Najznačajniji trg je bio onaj u Ljubuškom. I ovdje je još uvijek bio tjedni sajam, međutim on je svojim obujmom bio mnogo veći od ostalih. Pored ostalog u Ljubuškom se ubirala carina i trošarina.¹¹¹ Ukupan prihod je iznosio 446 akči. Vjerojatno je tada u

¹⁰⁶ "Dernek" je oznaka za godišnji sajam. - H. KREŠEVLIAKOVIĆ, Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Djela knjiga XVII, Odjeljenje istorijsko - filoloških nauka, knjiga 12., Sarajevo 1961., str. 17.

¹⁰⁷ "dernek Crnići, pripada nahiji Ljubuški, tržna taksa godišnje 100"

¹⁰⁸ "pazar" je oznaka za tjedni sajam. - Esnafi i obrti u ..., str. 17.

¹⁰⁹ "Pazar u blizini crkve Petrova u selu Dusina i Klobuk na Ilindan, tržna taksa 200" - Popis 1585. god.

¹¹⁰ "Prelaz Mladi Derić, pripada nahiji Ljubuški, godišnja tržna taksa..." Ovaj drugi dio imena je nešto iskrivljen i vjerovatno je izveden od riječi dernek. - Popis 1585. god.

¹¹¹ "Pazar, badž i ihtisab 446" - Popis 1585. god.; Badž (tur. bac) označava trošarinu koja se naplaćuje na trgovima, mostovima skelama itd. Često puta označava unutrašnju carinu uopće pa je u tim slučajevima sinonim sa terminom đumruk. - Kanuni i kanun - name ..., str. 30.

Ljubuškom bilo i nešto stacionarne trgovine i obrta. Od trgova u Klobuku i Crnićima tržna taksa se uzimala odsjekom dok je u Ljubuškom već postojao državni službenik koji je pobirao trošarinu.¹¹²

Na ovim trgovinama uglavnom je prevladavala naturalna trgovinska razmjena. Trgovalo se najviše sa poljodjelskim proizvodima žitaricama, povrćem i voćem, tako i sa stokom i stočarskim proizvodima. Značajan udio u trgovini su bili proizvodi seoskog obrta, potom vino, ulje, sol itd. Da bi smo bar donekle mogli nazrijeti o kolikom se obujmu trgovine radi navešću neke artikle, njihove cijene i visinu trošarine kojom su bili opterećeni. Npr. za svaki kejl¹¹³ pšenice i sočiva cijena je bila 22 akče, kila miješanog po 13 akči, kila zobi po 7 akči, za svaku medru vina po 7 akči. Na ime trošarine odnosno carine od tovara žita uzimale su se 2 akče, od tovara soli 4 akče, od tovara pirinča i lana 4 akče, od tovara smokava i suhog grožđa 4 akče, od tovara sviježeg grožđa 2 akče, od tovara meda 4 akče, ako se prodaje čisto maslo, od 40 akči jedna akča. Od tovara trgovačke robe koja dolazi iz unutrašnjosti 2 akče, od tovara čohe koju budu donijeli muslimani iz kršćanske zemlje uzima se 5 akči, od tovara robe koju bude donio kršćanin (stranac) 30 akči, od tovara maslinovog ulja 8 akči, od tovara riba 4 akče, od soli koja se pazarnim danom prodaje čabrom uzimaju se 4 akče, od onog koji proda konja 2 akče i od kupca 2 akče, od prodatog goveda uzima se 1 akča, od prodane ovce 1 akča, od dvije bravlje pastrme 1 akča, od tovara crnog luka 2 akče, od tovara kupusa 1 akča, od jednih kola sijena 1 akča itd.¹¹⁴

Trgovina u ljubuškom kraju se u najvećoj mjeri iscrpljivala na lokalnoj razini. Međutim, zasigurno su postojali kod nekih artikala i određeni tržni viškovi koji su se mogli izvesti i prodati na druga tržišta. Tu prije svega mislim na vino koje je vjerovatno imalo i najviše tržnih viškova, potom na stoku i stočarske proizvode kao što su sir, maslo, kože, vuna,

¹¹² I h t i s a b (ar. ihtisab) je jedna od brojnih ustanova koje su osmanski Turci preuzeli od ranijih islamskih država. Ona se u pravilu zvala hisba a organ koji je stajao na čelu te uprave zvao se muhtesib. On je bio dužan da bdije nad cjelokupnim javnim i privatnim životom građana. Među ostalim u to je spadao i nadzor nad radom i poslovanjem u čaršiji i na tržištu. Muhtesib je organ koji kontrolira i nadzire rad obrtnika, trgovaca, esnafa. On je određivao cijene robi donesenoj na trg i izvršavao kazne zbog kršenja propisa iz oblasti njegovog djelokruga i nadležnosti. Upraksi se funkcija muhtesiba se vrlo rano svela uglavnom na tržnu inspekciju. - Kanuni i kanun - name..., str. 28.

¹¹³ Kejl ili "kile" je u Sarajevu iznosio 60 oka. - Isto, str. 83; Jedna oka je iznosila 1,283 kg.

¹¹⁴ Isto, str. 83, 90 i 91.

sušeno bravije meso itd., te na koncu i žitarice u iznimno rodnom godinama i voće. U izrazito stočarskom kraju kao što je područje Ljubuškog, proizvodnja sira je sigurno imala značajno mjesto. U sednjem vijeku je osobito na glasu bio tzv. "vlaški sir". Vlasi su i nakon prodora Turaka na naše prostore, unatoč opasnostima silazili do dalmatinskih trgova i među ostalim dovozili najviše sir.¹¹⁵ Osim sira važan trgovački artikl je zasigurno bila i vuna. Imajući pred očima da je na ovim prostorima uzgajajan značajan broj ovaca, vjerojatno su uzgajivači, nakon zadovoljenja vlastitih potreba, znatne količine vune mogli ponuditi tržištu. Izvori govore da u Mlečani još od 16. st. nabavljali vunu u Neretvi, koja je dolazila iz unutrašnjosti Carstva.¹¹⁶ Vjerujemo da se u okviru ukupne trgovine vunom u Neretvi našli i tržni viškovi vune sa šireg područja Ljubuškog. Tržni viškovi vina su se zasigurno izvozili uglavnom u bosanske gradove. Gradsko muslimansko stanovništvo, iako im je šerijat zabranjivao konzumiranje vina,¹¹⁷ je izgleda, unatoč tome, uživalo u konzumiranju vina. Muslimani su na veoma lukav način zaobilazili odredbe šerijata. Naime, u vino koje su pili o Ramazanu stavljali su cimet (hardal) i druge začine, te bi ga prozvali "hardali" i tako ga činili "dozvoljenim" za konzumaciju.¹¹⁸ I Evlija Čelebi u svom putopisu među pićima koja se piju u Banja Luci spominje hardaliju i ramazaniju.¹¹⁹ Izgleda da je postojala neka neznatna razlika između ova dva pića. Osim vina u Bosnu je stizalo i voće iz Hercegovine kako Čelebija kaže "sve osim datula"¹²⁰

¹¹⁵ U Splitu se 5. 7. 1584. zatekao veliki karavan sa 150 konja, na kojima su turski podanici "Murlachy" dopremili sir; M. ŠUNJIĆ, *Bosna i Venecija*, HKD Napredak Sarajevo, Sarajevo 1996., str. 322.

¹¹⁶ B. HRABAK, *Stočarstvo i stočarski proizvodi Kosova i susjednih krajeva 1455-1800.*, ACTA historico-oeconomica Iugoslaviae, vol. 16, Zagreb 1989., str. 2.

¹¹⁷ Islam je izričito zabranjivao konzumirati sve što opija. "Sve što opija izričito je zabranjeno i Allah je obećao da će onoga ko pije ono što opija napojiti tina al-habalom, tj. znojem stanovnika vatre, ili kapljevinom stanovnika vatre." "Sve što opija jeste vino, a sve što opija izričito je zabranjeno." "Klonite se vina jer ono je majka svih zala." Vino je bilo zabranjeno čak i zimmijama: "Ako se zimmija opije vinom, izvršiće se, prema usvojenom mišljenju, nad njim hadd, jer je opijanje zabranjeno u svim religijama." Međutim bilo je i onih teoretičara i tumača islama i šerijatskog prava koji su u određenim okolnostima dopuštali konzumiranje vina: "Vino, iako je izričito zabranjeno, korisno je za rastvaranje i lakše gutanje zalogaja i za gašenje žeđi, ako nema vode. I dozvoljeno je liječiti njime, ako je ono jedini lijek." N. KRSTIĆ, Mustafa Ibn Al-Aqhisari : *Rasprava o kafi, duvanu i pićima*, POF, XX-XXI / 1970-71. Sarajevo 1974., str. 100-104.

¹¹⁸ A. SOLOVJEV, *Engleski izvještaj XVII vijeka o bosanskim poturima*, GZM, nova serija, sveska VII, Sarajevo 1952., str. 106.

¹¹⁹ EVLIJA ČELEBI, *Putopis*, str. 216.

¹²⁰ Isto, str. 119.

Vjerovatno se nešto tržišnih viškova žita, stoke i stočarskih proizvoda izvozilo i izvan Carstva, uglavnom na područje Dubrovačke Republike a možda nešto malo i na prostor mletačke Dalmacije. Vanjska trgovina s prostora ljubušskog kraja je uglavnom bila usmjerena prema Neretvi, gdje su Dubrovčani uspjeli krajem 15. st. stabilizirati svoje odnose sa Turcima i od 1505. god. je počela organizirana naplata izvoznih carina od Dubrovčana.¹²¹ Zasigurno je da je među onim žitom, brašnom, stokom za klanje i stočarskim proizvodima koji su se izvozili na područje Dubrovnika bilo i onih koji su bili iz ljubušskog kraja.¹²² Međutim, sada se postavlja pitanje; tko su bili oni koji su izvozili viškove žita i stoke iz ljubušskog kraja. Ovdje se radi o novoizrasloj varoškoj muslimanskoj trgovačkoj eliti, koju su uglavnom sačinjavali vojni zapovjednici, utjecajni državni službenici i spahije.¹²³ Specifičnost i kompleksnost oblikovanja društvenih elita na krajiškom području, kojem je pripadalo i područje Ljubuškog, je bila puna kontrasta i slična onoj iz razdoblja propasti Zapadnog Rimskog Carstva kada je jedan galski aristokrat navratio u Ravenu i među brojnim kontrastima zapazio "da trgovci rukuju oružjem a vojnici trguju".¹²⁴ Ova elita je jedina mogla akumulirati izvjesne tržišne viškove, osobito žita i stoke. Stoga ne čudi da se u drugoj polovici 16. st. sve više kao trgovci žitom javljaju Turci te se spominju mnoge spahije koje drže žito u Hercegovini.¹²⁵ Nova muslimanska trgovačka elita, samosvjesna i agresivna, s mnogo manje poštovanja gleda na privilegirani položaj stranih trgovaca, osobito Dubrovčana u Neretvi, gdje su nastojali zaobići Dubrovčane kao glavne posrednike, pa su ih stoga Dubrovčani optuživali da kupuju pšenicu u Neretvi te je po noći prenose na obalu i tamo prodaju strancima. Očito je da se ovdje radilo o problemu krijumčarenja trgovačke robe. Osim žitom zasigurno se mnogo krijumčarilo stokom. Mogući pravci krijumčarenja stokom su najvjerovatnije bili "morlački putevi",¹²⁶ teško prohodne planinske staze do Makarskog primorja. Žito koje su oni u rodnijim godinama mogli i izvoziti na druga tržišta

¹²¹ Izvoz žitarica iz Bosne i ..., str. 16.

¹²² Isto, str. 18, 24, 26, 39.

¹²³ U islamskim bliskoistočnim društvima jedino su trgovci mogli postati kapitalisti. H. INALCIK, Stvaranje kapitala u Osmanskom Carstvu, ACTA historico-oeconomica Jugoslavie, vol. 16., Zagreb 1989., str. 168.

¹²⁴ M. ŠUNJIĆ, Bosna i Venecija, HKD Napredak Sarajevo 1996., str. 315.

¹²⁵ Izvoz žitarica iz Bosne i ..., str. 51 i 54.

¹²⁶ FORTIS... str. 235; A. J. SOLDI, Prilozi proučavanju agrarno-društvenih odnosa u Gornjem primorju od XVI do druge polovine XIX stoljeća, Makarski zbornik I, Makarska 1970, str. 338.

je bilo desetinsko.¹²⁷ Čini se da je trgovina žitom bila veoma unosan posao jer su cijene pšenice izražene u defteru bile znatno niže od onih u primorskim gradovima.¹²⁸ Još krajem 15. st. trgovina žitom je bila unosna i donosila je dobit od 7,3 % mjesečno na uloženi novac.¹²⁹ Međutim, nisu svi tržišni viškovi pšenice išli u izvoz. Veoma često je pšenica iz Hercegovine išla za Bosnu¹³⁰ koja je kronično patila od nedostatne proizvodnje žitarica a ponekad je sve žito iz Hercegovine išlo za potrebe vojske kao u doba Ciparskog rata.¹³¹ Isto tako spahije su mogli akumulirati i izvoziti i značajan broj stoke jer su im je vlasni stočari i hajmani predavali u naturi kao ekvivalent za porez u novcu. Stoka sa ovog područja je na trgovima u Primorju zasigurno bila konkurentnija od one koja je dolazila iz unutrašnjosti, osobito iz Bosne, uglavnom zbog blizine trgova. Stoka iz Bosne je zbog dugog putovanja često bila toliko slaba i iscrpljena da su na trgovima u Dalmaciji ponekad zabranjivali njenu prodaju, bojeći se zaraze.¹³²

Jedan od najunosnijih poslova u trgovini je bila trgovina robljem. S dolaskom Turaka ona se ponovno rascvijetala. Robovi su uglavnom potjecali od zarobljenika. Trgovina robljem je kod Turaka bila i zakonski propisana. Od onog koji proda zarobljenika uzimalo je se 2 akče i od kupca isto.¹³³ U hvatanju i trgovini robljem uglavnom su prednjačili Turci, Mlečani i uskoci. Turci su pored zarobljenika veoma često hvatali i prodavali u roblje dječake i djevojčice.¹³⁴ Mlečani su muslimane zarobljenike uglavnom prodavali u Italiju za galijote. Trgovina robljem se naročito uvećavala za vrijeme mletačko-turskih ratova. Tako se na splitskoj tržnici 1537.-1540. god. kao robovi prodaju muslimani i podanici "raške vjere".¹³⁵ Uskoci su znali dobro profitirati u trgovini zarobljenicima, odnosno dobro ih unovčiti. Otkupnina za turskog podanika je iznosila 80-150 dukata a ako bi bio ugledniji zarobljenik onda se cijena kretala i preko 200 dukata.¹³⁶ Posve je sigurno da je jedan dio roblja potjecao sa prostora zapadne obale Neretve pa tako i iz ljubušskog kraja. Međutim, trgovina robljem nije ni

¹²⁷ Turska Hrvatska, str. 69.

¹²⁸ Turska Hrvatska, str. 69.

¹²⁹ Izvoz žitarica iz Bosne..., str. 19.

¹³⁰ EVLIJA ČELEBI, Putopis, str. 119.

¹³¹ Izvoz žitarica iz Bosne i ..., str. 58.

¹³² M. ŠUNJIĆ, Bosna i Venecija, HKD Napredak Sarajevo, 1996., str. 320.

¹³³ Kanuni i kanun - name, str. 90.

¹³⁴ Izvoz žitarica iz Bosne i ..., str. 17.

¹³⁵ Senjski uskoci, str. 188.

¹³⁶ Isto, str. 103.

iz bliza bila u 16. st. onakva kakva će se razbuktati u 17. st osobito za vrijeme Kandijskoga rata (1645.-1669.).

Ova izvozna trgovina je trpjela brojna ograničenja. Na prvom mjestu su bile zakonske odredbe koje su spriječavale izvoz nekih strateških proizvoda i sirovina u kršćanske zemlje.¹³⁷ Daljnje ograničenje su bili mletačko-turski ratovi, koje su redovito pratili: ratna pustošenja, uskočke pljačke u Neretvi, glad kao i uspostava potpune zabrane trgovine od Turaka tzv. jasad. Ponekad je jasad striktno primjenjivan i prema Dubrovniku.¹³⁸ Daljnji ekonomski razvoj velikog i prostranog Carstva je doprinio slabljenju centralne vlasti, te doveo do stanovitog stupnja decentralizacije a time i jačanja lokalnih političkih snaga, osobito onih u pograničnim krajevima. Sprega lokalnih vlasti i varoškog muslimanskog trgovačkog sloja pokazat će se veoma učinkovito, i veoma često će dovesti do uspješne blokade poslovanja starih jadranskih trgovaca i njihovih luka, sve na tragu ostvarenja vlastitog gospodarskog probitka.

Zaključak

Iz svega navedenog može se zaključiti da su gospodarske prilike u ljubuškom kraju tijekom 16. st u velikoj mjeri bile uvjetovane društvenim i političkim prilikama kako u samom Turskom Carstvu tako i u njegovu susjedstvu. Kad sagledamo gospodarske prilike onda se ne možemo oteti dojmu da u njima, u najvećoj mjeri, ne prepoznamo onaj diskontinuitet koji je predstavljala turska vlast osobito kad je riječ o društvenoj, političkoj i duhovnoj sferi funkcioniranja društva. Očito je da su se Turci u najvećoj mjeri prilagodili zatečenim gospodarskim prilikama i odnosima koje su naslijedili i da su ih mijenjali prilagođavali samo koliko je to bilo nužno potrebno da bi ih mogli uklopiti u svoj feudalni sustav. Malo toga je se promijenilo pod turskom vlašću osim što su Turci izvršili neke radikalnije zahvate u pogledu vlasništva nad zemljom. Načini privređivanja su ostali gotovo isti. Kroz cijelo vrijeme od dolaska Turaka pa sve do konca 16. st. nije bilo nekog značajnijeg gospodarskog uzleta. Specifični turski feudalni sustav nije išao na ruku mogućnostima akumulacije kapitala a gospodarenje je u najvećoj mjeri bilo u funkciji pukog preživljavanja raje i održanja njihovog egzistencijalnog minimuma.

¹³⁷ "...i neka oni sprečavaju da se iz islamske zemlje uzme i u strane nevjernika izveze dobar konj, oružje, te ratno i borbeno oruđe...", Kanuni i kanun - name, str. 29.

¹³⁸ Izvoz žitarica iz Bosne i ..., str. 57.

WIRTSCHAFTSVERHÄLTNISSE IM RAUM VON LJUBUŠKI UNTER TÜRKISCHER HERRSCHAFT BIS ZUM ANFANG DES 17. JAHRHUNDERTS

Zusammenfassung

Aus dem oben Angeführten kann man schließen, dass die Wirtschaftsverhältnisse im Raum von Ljubuški Ende des 16. Jhs. zum großen Teil von den gesellschaftlichen und politischen Verhältnissen sowohl im Osmanischen Reich selbst als auch in seiner Nachbarschaft bestimmt wurden. Wenn man die wirtschaftlichen Verhältnisse betrachtet, zeigen sie jene Diskontinuität nicht auf, welche die türkische Herrschaft sonst darstellte, wenn es um gesellschaftliche, politische und geistige Bereiche des Funktionierens der Gesellschaft ging. Offensichtlich haben sich die Türken meistens an die vorgegebenen Wirtschaftsverhältnisse und vererbten Beziehungen angepasst und haben diese nur dahingehend geändert, insoweit es für die Eingliederung in ihr Feudalsystem notwendig war. Unter der türkischen Herrschaft hat sich nur wenig geändert, mit Ausnahme mancher radikaler Interventionen in bezug auf Eigentumsfragen von Grund und Boden. Die Wirtschaftswege sind gleich geblieben. Im Laufe der gesamten Zeit seit dem Einmarsch der Türken bis zum Ende des 16. Jhs. hat es keinen wesentlichen wirtschaftlichen Aufstieg gegeben. Das spezifische türkische Feudalsystem war für die Möglichkeiten der Kapitalakkumulation ungünstig und die Wirtschaft hatte zum Großteil nur die Aufgabe, das bloße Überlebens der Rajahs und die Aufrechterhaltung ihres Existenzminimums zu sichern.

Izvori i literatura

- 1) Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina, Orijentalni institut, Sarajevo 1985.
- 2) Vlaški defter za Hercegovinu, BBA, N 987, Orientalni institut u Sarajevu, defteri br. 97.
- 3) Sumarni popis Hercegovine, BBA, N 76, Orientalni institut u Sarajevu, defteri br. 95.
- 4) Nedatirani sumarni popis Hercegovine, Tapu ve Kadastro Ankara, Orientalni institut u Sarajevu, defteri br. 137.

- 5) Poimenični popis Hercegovine iz 1585. g., Tapu ve Kadastro Ankara 483 i 484, fotokopije u ANBiH.
- 6) Kanuni i kanun - name za bosanski, hercegovački, zvrnički, kliški, crnogorski i skadarski sandžak, Orijentalni institut, Sarajevo 1957.
- 7) Vakufname iz Bosne i Hercegovine, XV i XVI vijek, Orijentalni institut, Sarajevo 1985.
- 8) Sidžil mostarskog kadije 1632-1634.
- 9) EVLIJA ČELEBI, Putopis, Sarajevo 1996.
- 10) Makarski ljetopisi, Književni krug, Split 1993.
- 11) B. KURIPeŠIĆ, Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530 g., Sarajevo 1950.
- 12) Z. KORDIĆ, Nahije Imotski i Ljubuški u defteru iz 1585. g., Imotski zbornik 2, Imotski 1994.
- 13) A. FORTIS, Put po Dalmaciji, Split 2004.
- 14) J. MATUZ, Osmansko Carstvo, Školska knjiga, Zagreb 1992.
- 15) N. MOAČANIN, Turska Hrvatska, Zagreb 1999.
- 16) M. VASIĆ, Socijalna struktura jugoslavenskih zemalja pod osmanskom vlašću do kraja XVII vijeka, Godišnjak društva istoričara BiH, God. XXXVII, Sarajevo 1986.
- 17) A. ALIĆIĆ, Lištica pod turskom vlašću u XV i XVI st., GZM sveska XXIV - XXV, Sarajevo 1970.
- 18) A. ALIĆIĆ, Privredna i konfesionalna struktura u Hercegovini krajem XVI st., Orijentalni institut, Sarajevo 1990.
- 19) H. ŠABANOVIĆ, Bosanski pašaluk, Sarajevo 1982.
- 20) H. ŠABANOVIĆ, Krajište Isa-bega Ishakovića - Zbirni katastarski popis iz 1455. g., Orijentalni institut, Sarajevo 1964.
- 21) D. KOVAČEVIĆ, Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni, Naučno društvo NB BiH, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 13, Sarajevo 1961.
- 22) D. KOVAČEVIĆ - KOJIĆ, O naselju Drijeva i njegovom položaju, Godišnjak društva istoričara BiH, Godina XXI - XXVIII, Sarajevo 1976.
- 23) D. KOVAČEVIĆ - KOJIĆ, Gradska naselja Srednjovjekovne bosanske države, Sarajevo 1978.
- 24) B. HRABAK, Transhumanca u Hercegovini (XIV-XVIII vek) - Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine, knjiga II, Beograd 2003.
- 25) B. HRABAK, Momci iz Hercegovine i Bosne u dubrovačkom zanatstvu, trgovini i pomorstvu u XIV, XV i XVI st. - Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine, knjiga I, Beograd 2003.
- 26) B. HRABAK, Izvoz žitarica iz Bosne i Hercegovine u primorje od kraja XIII do početka XVII veka - Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine, knjiga I, Beograd 2003.

- 27) B. HRABAK, Hercegovački dukatnici - Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine, knjiga I, Beograd 2003.
- 28) B. HRABAK, Senjski uskoci i Hercegovina - Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine, knjiga II, Beograd 2003.
- 29) H. KREŠEVLJAKOVIĆ, Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Djela, knjiga 12, Sarajevo 1961.
- 30) A. HANDŽIĆ, Najstariji turski izvori o rudnicima i trgovima u Bosni, Prilozi 10-2, Sarajevo 1974.
- 31) A. HANDŽIĆ, Tuzla i njena okolina u XVI vijeku, Sarajevo 1975.
- 32) A. HANDŽIĆ, O organizaciji vojne krajine bosanskog ejaleta u XVII st, Prilozi instituta za istoriju, god. XXIII / 1998, br. 24, Sarajevo 1998.
- 33) H. HADŽIBEGIĆ, Glavarina u osmanskoj državi, Orijentalni institut, Sarajevo 1966.
- 34) Ć. TRUHELKA, Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni, GZM, broj XXVII, Sarajevo 1915.
- 35) Đ. TOŠIĆ, O drijevskoj carini, Prilozi instituta za istoriju, God. XV, broj 16, Sarajevo 1979.
- 36) F. POREBICA, Povijest vinogradarstva i podrumarstva u Požeškoj kotlini, Kutjevo 1982.
- 37) N. ŠTAMBUK - GILJANOVIĆ, Vode Neretve i njezina poriječja, Split 1998.
- 38) CATHERINE WENDY BRACEWELL, Senjski uskoci - Piratstvo, razbojništvo i sveti rat na Jadranu u XVI st., Barbat, Zagreb 1997.
- 39) P. SKOK, Etimologijski riječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, knjiga III, Zagreb 1973.
- 40) K. JURIŠIĆ, Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine, Zagreb 1972.
- 41) A. SOLOVJEV, Engleski izvještaj XVII vijeka o bosanskim poturima, GZM, nova serija, sveska VII, Sarajevo 1952.
- 42) M. BRKOVIĆ, Isprave hrvatskih narodnih vladara i latinske isprave bosansko-humskih vladara i velmoža, Zadar - Mostar 1998.
- 43) P. ŽIVKOVIĆ, Povijest Bosne i Hercegovine do konca XVIII st., Mostar 1994.
- 44) M. VEGO, Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine, Čitluk 1981.
- 45) K. JIREČEK, Istorija Srba I, Beograd 1952.
- 46) F. ŠIŠIĆ, Pregled povijesti hrvatskoga naroda, Zagreb 1975.
- 47) T. RAUKAR, Venecija i ekonomski razvoj Dalmacije u XV i XVI st., Radovi instituta za hrvatsku povijest, broj 10.
- 48) M. ŠUNJIĆ, Dalmacija u XV st, Sarajevo 1967.

- 49) M. SIVRIĆ - T. ANĐELIĆ, Srednjovjekovna župa Velika u humskoj zemlji - Srednjovjekovne humske župe, Mostar 1999.
- 50) M. SIVRIĆ, Srednjovjekovna župa Luka - Srednjovjekovne humske župe, Mostar 1999.
- 51) B. RUPČIĆ, Humačka ploča - 100 godina muzeja na Humcu, Zbornik radova, Ljubuški 1985.
- 52) V. SMOLJAN, Poglavlja iz ekonomske historije Hercegovine, Mostar 1996.
- 53) D. ALERIĆ, Neobično hercegovačko riječno ime "Mlade" ili "Mladi" - Ljubuški kraj, ljudi i vrijeme, Mostar - Zagreb 1996.
- 54) G. ČREMOŠNIK, Vinogradarstvo ivino u Dalmaciji srednjega vijeka, GZM, sveska XLV, Sarajevo 1933.
- 55) I. GOLDSTEIN, Županije u ranom srednjem vijeku u Hrvatskoj - Hrvatske županije kroz stoljeća, Zagreb 1996.
- 56) R. DODIG, Crtice o podneblju i povijesti ljubušskog kraja - Ljubuški kraj, ljudi i vrijeme, Zbornik radova, Mostar - Zagreb 1996.
- 57) P. ŽIVKOVIĆ, Mletačka trgovina bosanskim robljem u srednjem vijeku, Godišnjak društva historičara BiH, God. XXI - XXVII, Sarajevo 1976.
- 58) I. BOJANOVSKI, Epigrafski i topografski nalazi sa područja antičke Bigeste (Pagus Scunasticus) - 100 godina muzeja na Humcu, Zbornik radova, Ljubuški 1985.
- 59) N. KRSTIĆ, Mustafa Ibn Al-Aqhisari: Rasprava o kafi, duvanu i pićima, POF, XX-XXI / 1970-71, Sarajevo 1974.
- 60) M. ŠUNJIĆ, Bosna i Venecija, HKD Napredak, Sarajevo 1996.
- 61) H. INALCIK, Stvaranje kapitala u Osmanskom Carstvu, ACTA historico-oconomica Iugoslaviae, vol. 16, Zagreb 1989.
- 62) A. J. SOLDI, Prilozi proučavanju agrarno-društvenih odnosa u Gornjem primorju od XVI do druge polovine XIX stoljeća, Makarski zbornik I, Makarska 1970.